

BOSNA I HERCEGOVINA
VIJEĆE MINISTARA
Agencija za predškolsko, osnovno
i srednje obrazovanje

БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
САВЈЕТ МИНИСТАРА
Агенција за предшколско, основно
и средње образовање

СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

Смјернице за инклузивно васпитање и образовање

Водитељ пројекта

Др наука Марија Налетилић

Замјеник водитеља пројекта

Даница Васиљ

Консултанти

Дарко Кобетић, проф.рех.

Др наука Лејла Кафеџић

Рецензија

Др наука Наталија Вовк-Орник

Пројектни тим

Маја Стојкић, директор Агенције за предшколско, основно и средње образовање

Марија Налетилић, водитељ пројекта, шеф Одјељења за Заједничко језгро наставних планова и програма

Даница Васиљ, стручни савјетник за разредну наставу

Радна група

Анка Изетбеговић, Шејла Бјелопољак, Маја Смолић, Адиса Шувалија, Селма Хоџић, Алмира Шертовић, Нина Суљић

Пројект подржала организација Save the Children за Сјеверозападни Балкан

Одбор Агенције за предшколско, основно и средње образовање усвојио је документ "Смјернице за инклузивно васпитање и образовање" 24. августа 2020. године

Напомена

Изрази који су написани само у једном граматичком роду односе се подједнако на женски и мушки род.

Садржај

УВОД	7
1. ОСНОВНА ПОЛАЗИШТА ЗА ИЗРАДУ СМЈЕРНИЦА ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ	9
1.1. АНАЛИЗА ЗАКОНСКЕ РЕГУЛАТИВЕ И НАЛАЗИ ФОКУС-ГРУПНИХ ИНТЕРВЈУА	15
2. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ	27
2.1. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ НА НИВОУ ЗАКОНСКИХ И ПОДЗАКОНСКИХ ПРОПИСА	28
2.2. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ НА НИВОУ ПРАКСИ	33
3. ЗАКЉУЧАК	47
4. ЛИТЕРАТУРА	48
5. ПРИЛОЗИ	49

Сажетак

Агенција за предшколско, основно и средње образовање (АПОСО) израдила је „Смјернице за инклузивно васпитање и образовање“ у Босни и Херцеговини. Процес израде овог документа реализован је у периоду од децембра 2019. до маја 2020. године. У децембру 2019. године завршени су интервјуи с фокус групама, у јулу 2020. године министарства образовања и педагошки заводи имали су увид у „Смјернице за инклузивно васпитање и образовање“ и прилику да их коментаришу, након чега је урађена ревизија документа, а затим израда његове коначне верзије.

Документ „Смјернице за инклузивно васпитање и образовање“ пружа преглед законских и подзаконских аката релевантних за инклузивно васпитање и образовање, као и смјернице за даљњи развој инклузивног васпитања и образовања. Смјернице су подијељене у два нивоа - законски и подзаконски прописи и праксе. Смјернице представљају оквир за усаглашавање разумијевања инклузивног васпитања и образовања на подручју цијеле БиХ, унапређење законске регулативе у односу на разумијевање инклузивног васпитања и образовања, осигурање остваривања права на квалитетно васпитање и образовање за **свако** дијете, основу за развој васпитно-образовних програма, те путоказ образовним властима за испуњавање обавеза које су преузеле потписивањем међународних докумената.

Документ служи, с једне стране, за боље разумијевање инклузије као једне од основне вриједности у васпитању и образовању, која за полазиште има уважавање различитости, а у фокусу су потенцијали, способности, потребе и интереси сваког дјетета/ученика. С друге пак стране, овај документ има за циљ да јасно усмјери сљедеће кораке важне за развој инклузивног васпитања и образовања.

Све смјернице и активности наведене у Смјерницама засноване су на квалитативном прикупљању података кроз анализу документације – законских и подзаконских прописа, те кроз информације добијене од доносилаца одлука и практичара, а прикупљене кроз фокус-групне интервјуе. Смјернице истичу значај координисаног дјеловања свих релевантних актера у циљу заједничког коришћења ресурса, а све у интересу равноправног, приступачног и квалитетног васпитања и образовања за свако дијете/ученика.

Документ садржи укупно четири кључне смјернице, једну за ниво законских и подзаконских аката и три смјернице за ниво пракси. Свака кључна смјерница детаљно је разрађена кроз активности које је потребно спровести, а за сваку активност су дефинисани носиоци и исходи као мјерљиви показатељи постигнућа у спровођењу активности. За сваку активност одређен је један носилац и он преузима одговорност за спровођење активности. Одговорност за дефинисање стручних и других ресурса, који ће бити у складу са специфичним захтјевима дефинисаних активности, такође припада носиоцу активности.

„Смјернице за инклузивно васпитање и образовање“ су намијењене образовним властима свих нивоа, васпитно-образовним установама, стручним службама васпитно-образовних установа, наставницима, васпитачима, невладиним организацијама и другим заинтересованим странама како би било осигурано квалитетно васпитање и образовање за свако дијете.

УВОД

Израда „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“ јесте логичан слијед након што је Агенција за предшколско, основно и средње образовање израдила Заједничко језгро дефинисано на исходима учења као дио реформскога процеса побољшања квалитета у образовању. Документ се састоји од Заједничког језгра цјеловитих развојних програма за предшколско васпитање и образовање, заједничког језгра наставних планова и програма дефинисаних на исходима учења за осам васпитно-образовних подручја, те Смјерница за спровођење Заједничког језгра дефинисаног на исходима учења у наставне планове и програме и Смјерница за спровођење Заједничког језгра наставних планова и програма за кроскурикуларно и међупредметно подручје.

Основна идеја писања „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“ била је да се понуди, на основу релевантних међународних и домаћих докумената, увида у литературу и закључке истраживања, анализу постојећих законских и подзаконских аката и резултата фокус-групних интервјуа, оквир за развој и унапређење инклузивног васпитања и образовања у Босни и Херцеговини (БиХ), односно кораци и смјернице за осигурање квалитетног васпитања и образовања за свако дијете. Будући да на нивоу Босне и Херцеговине не постоји стратешки документ који третира и обједињује питања развоја инклузивног васпитања и образовања у БиХ, „Смјернице за инклузивно васпитање и образовање“ добијају на значају и тиме представљају оквир за даљњи развој и унапређење инклузивног васпитања и образовања у свим дијеловима Босне и Херцеговине. Суштина инклузивног васпитања и образовања је омогућавање приступа, учешћа и постигнућа сваког дјетета уз уважавање различитости.

Босна и Херцеговина је потписала и ратификовала бројне међународне конвенције и декларације које обавезују на испуњење основних људских права, укључујући право на квалитетно васпитање и образовање за све без обзира на различитости. С обзиром на важност докумената и повезаности с темом Смјерница, нужно је споменути: Општу декларацију о правима човјека (1948), Европску конвенцију о заштити људских права и основних слобода (1950), Конвенцију Уједињених нација о правима дјетета (1989), Свјетску декларацију о образовању за све (1990), Европску конвенцију о заштити националних мањина (1993), Декларацију из Саламанке и оквирне принципе за акцију (1994) и слично. Расправа о разумијевању инклузивног васпитања и образовања обавезно укључује Декларацију из Саламанке и оквирне принципе за акцију у којој се доноси одлука о укључивању све дјеце у образовни систем. Декларацијом се поново потврђује право на образовање сваког појединца, као што је утврђено у Општој декларацији о људским правима, те се обнавља захтјев, донесен на Свјетској конференцији о образовању за све, да се свима, без обзира на индивидуалне разлике, омогући право на образовање. Иако се у Декларацији експлицитно не наводи Конвенција о правима дјетета, неке њене одреднице, као нпр. право дјетета на недискриминацију (чл. 2), право дјетета да живи са својим родитељима/старатељима (чл. 9) и право на образовање (чл. 23 и 29), су обухваћене закључцима које доноси Декларација. Најбитније тачке у Декларацији (УНЕСКО, 1994) су:

1. Свако дијете има основно право на образовање и мора му се пружити прилика да постигне и одржава један прихватљив ниво учења;
2. Свако дијете има јединствене карактеристике, интересе, способности и потребе за учењем;
3. Образовни системи би требали бити планирани и образовни програми имплементирани тако да воде рачуна о широкој разноликости карактеристика и потреба;
4. Они с посебним образовним потребама¹ морају имати приступ редовним школама које би им биле прилагођене путем одговарајућих педагошких настојања којима је могуће изаћи у сусрет потребама;

¹ Синтагма је наглашена због тога што више не би требала бити кориштена, будући да посебне потребе не постоје (тек различити начини задовољавања основних потреба), али је наведена јер је израз преузет из изворног документа донесеног 1994. године.

5. *Редовне* школе са инклузивном оријентацијом су најефикаснији начини сузбијања дискриминаторских ставова, креирања отворених заједница, изградње инклузивног друштва и остваривања образовања за све. У ствари, *редовне* школе осигуравају ефикасније васпитање и образовање за већину дјече и унапређују ефикасност и исплативост цијелокупног образовног система.

Како би инклузивно васпитање и образовање било остварено, потребно је мијењати досадашњи приступ и начин реализације васпитно-образовног рада, престати с праксом у којој је најважније реализовати наставни план и програм и усмјерити се на постизање функционалног знања кроз стварање подстицајног окружења за постизање исхода учења у различитим областима, те осигурати континуитет партнерства с колегама, члановима породица и релевантним ресурсима из заједнице.

Да би се постигло инклузивно васпитање и образовања, потребно је мијењати културу, политику и праксу васпитно-образовне установе са циљем да се одговори на потребе сваког дјетета, као и да се идентификују и уклоне препреке које спречавају достизање овог циља.

Осим тога, потребно је креирати законску основу која омогућава осигурање права на приступ квалитетном инклузивном васпитању и образовању; израдити политике образовног сектора које промовишу инклузивну природу образовног система; осигурати капацитете, ресурсе и руковођење у реализацији васпитања и образовања; осигурати флексибилне наставне планове и програме; увести обавезу да се примјењују критеријуми приступачности и универзалног дизајна за свако пројектовање, изградњу или опремање образовне инфраструктуре, уз осигурање приступачних образовних материјала и одговарајуће асистивне технологије и помагала те омогућити квалитетно образовање наставника и стручних сарадника (Фаркас, 2014).

Инклузивно васпитање и образовање је кључно питање од којег зависи остваривање квалитетног и персонализованог васпитања и образовања за свако дијете и развој инклузивнијег друштва.

1. ОСНОВНА ПОЛАЗИШТА ЗА ИЗРАДУ СМЈЕРНИЦА ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

Основно полазиште за израду „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“ су били **међународни документи** који се тичу остваривања основних права, укључујући право на (инклузивно) васпитање и образовање. Послужили су за утврђивање **савременог разумијевања инклузивног васпитања и образовања**, које није ексклузивно право једне групе особа већ сваког појединца укљученог у васпитање и образовање. У овом процесу је био важан увид у **Индекс инклузивности** који се односи на промоцију учења и учешћа у школама. Након што је одређено разумијевање дефиниција и карактеристика инклузивног васпитања и образовања, консултоване су смјернице Европске агенције за посебне потребе и инклузивно образовање у вези с **повезаности инклузивног васпитања и образовања и социјалне инклузије**, тј. какве су посљедице инклузивног васпитања и образовања на инклузију у друштву. Неизоставно је било уврстити и **профил инклузивног наставника** који је такође понудила Европска агенција за посебне потребе и инклузивно образовање. Профил је изузетно важан, јер су наставници кључни субјекти реализације и унапређења квалитетног васпитања и образовања, те је потребно радити на њиховом иницијалном образовању и професионалном развоју.

Након креирања оквира Смјерница приступило се **анализи законских и подзаконских аката** за предшколски, основношколски и средњошколски ниво у цијелој Босни и Херцеговини, те **реализацији фокус-групних интервјуа** како би се утврдила инклузивна пракса у васпитно-образовним установама.

На основу деск анализе и теренског истраживања кроз фокус–групне интервјуе, предложене су смјернице за развој и унапређење инклузивног васпитања и образовања у Босни и Херцеговини. Осим тога, у креирање смјерница су укључене Препоруке за инклузивно образовање у Босни и Херцеговини усвојене од стране Савјета министара Босне и Херцеговине (2019) и Препоруке УН Комитета за права дјетета (2019).

Основне карактеристике инклузивног васпитања и образовања (прилагођено према: Квалитетно инклузивно образовање сада!, 2019):

1. **Приступ цјеловитом систему.** Сва надлежна тијела улажу у унапређење инклузивног васпитања и образовања на свим нивоима кроз институционалну културу, политику и праксу.
2. **Цјеловито образовно окружење.** Посвећен менаџмент васпитно-образовних установа је неопходан како би се увеле и изградиле културе, политике и праксе којим се постиже инклузивно васпитање и образовање на свим нивоима, нпр. наставних и ваннаставних активности, састанака вијећа, надзора наставног особља, услуга савјетовања и медицинске заштите, школских путовања, издвајања буџетских средстава и приликом сусрета с родитељима ученика, локалне заједнице или шире јавности.
3. **Приступ цјеловитој особи.** Признаје се способност сваке особе да учи, а **висока очекивања се утврђују за све ученике.** Инклузивно образовање нуди флексибилне наставне планове и програме, методе учења и наставе прилагођене различитим интензитетима, захтјевима и стиловима учења. Овај приступ подразумева **пружање подршке, разумно прилагођавање и рану интервенцију, тако да су сви у могућности да испуне свој потенцијал. При планирању наставних активности фокус је на капацитетима ученика и афинитетима више него на садржају, те креирању окружења и система потребама свих ученика.**
4. **Подршка наставном особљу.** Наставно особље и остали запослени у васпитно-образовним установа развијају компетенције кроз формално и неформално образовање које подржава инклузивно окружење за учење. Инклузивна култура пружа приступачно и стимулативно окружење које подстиче рад кроз сарадњу, интеракцију и рјешавање проблема.
5. **Поштовање и прихватање различитости.** Сви ученици су прихваћени, уз прихватање различитости. Кроз инклузију се примјењује индивидуални приступ ученицима.

6. **Подстицајно окружење за учење.** Потребно је створити подстицајно и приступачно окружење у којем се сви осјећају сигурним, подржаним и имају могућност да се изразе, с јаким нагласком на укључивање ученика у изградњу позитивне школске заједнице. Признаје се вриједност вршњачке групе у учењу, изградњи позитивних односа, пријатељству и прихватању.
7. **Ефикасне транзиције.** Ученици добијају подршку како би се осигурала ефикасна транзиција од предшколске установе, школе, високошколске установе до запошљавања. Развијају се потенцијали ученика и ученицима се, у складу с потребом, осигурава разумно прилагођавање и приступачност у погледу поступака оцјењивања и испитивања као потврде њиховог знања, вјештина и увјерења.
8. **Уважавање партнерства.** Подстичу се удружења, савези, организације, вијећа и друге формалне и неформалне групе да повећају разумијевање и знање о инклузивном васпитању и образовању. Укљученост родитеља/старатеља и заједнице посматра се као вриједност, ресурс и снага која може дати значајан допринос. Однос између окружења за учење и шире друштвене заједнице треба бити препознат као пут према инклузивнијем друштву.
9. **Мониторинг** је неопходан као континуирани процес на начин да се спровођење инклузивног васпитања и образовања прати и редовно оцјењује кроз индикаторе који су усклађени с Програмом одрживог развоја.

Инклузивно васпитање и образовање је, дакле, важна педагошка и друштвена тема, и саставни је дио свих савремених образовних политика свијета, која подразумева непрекидан процес промјене, учења, учешћа и постигнућа сваког дјетета у заједници. Инклузивно васпитање и образовање ставља нагласак на развој позитивних увјерења, елиминацију стереотипа и предрасуда, коришћење различитих стратегија подучавања и разумијевања дјетета у окружењу у којем вршњаци имају важну улогу. Процес постизања инклузивног васпитања и образовања треба усмјерити на акције које резултирају промјенама на нивоу система. Очекивани почетак и дјеловање је у образовном систему, али се мора градити и у свим другим секторима, јер изостанак ове синергије не може резултирати квалитетним васпитањем и образовањем за свако дијете.

Повезаност између инклузивног васпитања и образовања и социјалне инклузије

Према истраживању о вези инклузивног образовања и социјалне инклузије, које је урадила Европска агенција за посебне потребе и инклузивно образовање (2018), постоји **повезаност између инклузивног образовања и социјалне инклузије у подручјима образовања, запошљавања и живота у заједници**. Резултати истраживања показују да образовање и васпитање у издвојеној средини смањује могућности за социјалну инклузију на минималну мјеру краткорочно (док су дјеца у васпитно-образовној установи) и дугорочно (након завршетка формалног образовања). Школовање у издвојеној средини повезано је с лошим академским и стручним квалификацијама, запошљавањем у заштићеним радионицама, финансијском зависношћу, мањим бројем могућности за самосталан живот и slabим друштвеним мрежама након завршетка школовања. У овом контексту је потребно да образовна власт размотри начине на које се свеобухватна мрежа подршке може осигурати у окружењу инклузивног васпитања и образовања, будући да инклузивно васпитање и образовање повећава могућности за вршњачку интеракцију и стварање блиских пријатељстава; да дјеца у инклузивном васпитању и образовању могу академски и социјално напредовати боље од ученика чије се образовање одвијало у издвојеној средини; да присуствовање настави и осигурање подршке у окружењу инклузивног васпитања и образовања повећава вјероватност уписа у високо образовање; да инклузивно васпитање и образовање јесте један од фактора који повећава вјероватност запошљавања и слично. Резултати наведеног истраживања показују да је квалитетно инклузивно васпитање и образовање претпоставка раста, развоја и постигнућа сваког дјетета без обзира на различитости, укључујући дјецу која су из неког разлога на маргинама друштва.

Наставник као кључни фактор у спровођењу квалитетног инклузивног образовања

Како би квалитетно инклузивно васпитање и образовање било осигурано, неопходне су бројне претпоставке. Једна од најважнијих јесте наставник. Основна претпоставка успјешног дјеловања наставника је компетенција. Појам компетенција се различито објашњава, али може се рећи да чини скуп знања, вјештина и увјерења, те припадајућу одговорност и самосталност за обављање одређеног посла. Много је различитих класификација наставничких компетенција, а према Европској комисији за унапређивање образовања и стручног усавршавања наставник би требао имати (према: Ласић, 2015):

1. Знање из наставног предмета који подучава, али и из других сличних – интердисциплинарно познавање своје струке;
2. Педагошко – психолошка знања – разумијевање развојних обиљежја ученика, стилова учења, културе ученика;
3. Вјештине подучавања – познавање стратегије, метода и техника подучавања;
4. Разумијевање друштвеног и културног контекста васпитања и образовања и школе.

Међутим, која год класификација наставничких компетенција била узета као оквир за дјеловање, неизоставно је уважити **профил инклузивног наставника** који је креирала и понудила Европска агенција за посебне потребе и инклузивно образовање.

Профил инклузивног наставника је представљен кроз четири подручја (European Agency for Development in Special Needs Education, 2012):

- **поштовање различитости свих ученика,**
- **подржавање свих ученика,**
- **рад са другима и**
- **лични и професионални развој.**

Ова четири подручја/вриједности су операционализоване на сљедећи начин:

а) поштовање различитости свих ученика:

- 1) разумијевање инклузивног образовања и
- 2) наставниково виђење различитости међу ученицима;

б) подржавање свих ученика:

- 1) промоција академског, практичног, социјалног и емоционалног учења свих ученика и
- 2) ефективне стратегије подучавања у хетерогеним одјељењима;

в) рад са другима:

- 1) рад с родитељима и породицама и
- 2) рад са другим образовним професионалцима,

г) лични и професионални развој:

- 1) наставници као рефлексивни практичари и
- 2) иницијално образовање наставника као основа за континуирани професионални развој и учење.

Свако од четири подручја се може посматрати као приоритет у развоју профила инклузивног наставника. За сваки од четири приоритета развоја инклузивног наставника дефинисани су развојни циљеви које треба постићи у оквиру тог подручја. Генерално, постављени циљеви требају подићи квалитет учења и подучавање, унаприједити знања ученика и стандарде које ученици и наставници требају постићи у васпитно-образовној установи која промовише квалитетно инклузивно васпитање и образовање за свако дијете.

Обавеза и улога наставника је да подржи развој пуних потенцијала сваког дјетета, полазећи од његовог развојног нивоа, способности и потреба те, узимајући у обзир циљеве и исходе учења и

подучавања, самостално и са другим наставницима и стручњацима планира и припрема активности подучавања како би осигурао учење, те одабира и примјењује методе и стратегије које подстичу активно укључивање ученика, примјену знања, учење путем истраживања и рјешавања проблема уз коришћење разноликих извора знања и наставних средстава. Наставник креира сигурно, инклузивно и стимулативно окружење, подстичући кооперативно учење, узајамну подршку и уважавање различитости, континуирано прати и процјењује напредак ученика и свој рад и планирање заснива на добром познавању њиховог развоја, подржава дјецу у развоју универзалних вриједности и осигурава прилике за развој кључних компетенција.

Анализа законских прописа релевантних на нивоу Босне и Херцеговине, у кантонима Федерације БиХ, Брчко дистрикту БиХ и Републици Српској

Осим наведеног, основа за писање „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“ јесте квалитативно истраживање којим је урађена анализа законских прописа према оквиру који је садржавао десет питања². При анализи законске регулативе узето је у обзир следеће:

1. Оквирни закони на нивоу БиХ из области предшколског, основног и средњег образовања;
2. Закони и педагошки стандарди из области предшколског, основног и средњег образовања на нивоу Брчко дистрикта;
3. Закони из области предшколског, основног и средњег образовања на нивоу Републике Српске;
4. Кантонални закони и педагошки стандарди из области предшколског, основног и средњег образовања.

Како би снимање стања било употпуњено, реализовани су фокус–групни интервјуи с релевантним актерима васпитно-образовног процеса као што су: представници надлежних министарстава образовања, представници васпитно-образовних установа, као што су стручни сарадници, наставници, васпитачи и родитељи. У плану је била реализација фокус група на пет подручја, али су реализоване четири фокус групе и то у: Сарајеву, Брчком, Бихаћу и Широком Бријегу. У фокус групи у Сарајеву су учествовали представници из следећих кантона ФБиХ: Босанско-подрињског кантона Горажде, Зеничко-добојског кантона, Средњобосанског кантона и Кантона Сарајево. У Брчком су били представници Тузланског кантона и Брчко дистрикта БиХ. У Бихаћу су учесници били из Унско-санског кантона. На фокус групи у Широком Бријегу су били представници из Западнохерцеговачког кантона, Херцеговачко-неретванског кантона и Кантона 10. Фокус група на подручју Републике Српске није реализована из објективних разлога.

Циљ фокус-групног интервјуа био је прикупљање података о ставовима, мишљењима и идејама учесника о законској регулативи и постојећим праксама у васпитно-образовним установама у вези са инклузивним васпитањем и образовањем. Интервју је реализован уз помоћ полуструктурисаног протокола који је садржавао шеснаест питања³. Комуникацију у фокус-групним интервјуима су водили чланови Радне групе постављањем припремљених питања, усмјеравањем комуникације и укључивањем свих учесника у дискусију. Након прикупљених података, чланови Радне групе су вршили анализу садржаја.

На основу претходно наведеног, урађене су препоруке и израђене смјернице за индивидуализацију исхода учења у инклузивном васпитању и образовању.

Босанскохерцеговачки контекст у писању „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“

Остваривање права на васпитање и образовање је основни предуслов за срећно дјетињство, квалитетан и испуњен живот, запошљавање и развој каријере и економску независност. Због његове важности, образовање се примарно разумијева као основно право сваког човјека. У Уставу

² Детаљна структура у Прилогу 1.

³ Детаљна структура у Прилогу 2.

Босне и Херцеговине пише да сва лица у БиХ уживају основна права и слободе, што укључује, између осталог, право на образовање (члан II, став 3). У Европској конвенцији о људским правима и основним слободама у члану 2 Првог протокола наглашено је да „нико не може бити лишен права на образовање“. И Европска конвенција и Устав БиХ се базирају на Универзалној декларацији о људским правима (1948), у којој се такође истиче важност образовања кроз чл. 26 Конвенције о правима дјетета (1989), чланом 28 признаје сваком дјетету право на образовање, али упућује и на доступност свих нивоа образовања сваком дјетету, благовремену и примјерену информисаност, те предузимање свих потребних мјера како би се смањило проценат дјеце која су изван формалног система образовања. Држава Босна и Херцеговина, према обавезама које је преузела ратификацијом Конвенције о правима дјетета, поднијела је УН Комитету за права дјетета крајем децембра 2017. године Комбиновани V и VI периодични извјештај о спровођењу Конвенције у БиХ УН Комитету за права дјетета. Генерални је утисак да држава Босна и Херцеговина, на свим нивоима власти, ради на стварању могућности за остваривање права дјеце у складу с Конвенцијом, али да постоји још много изазова и простора за напредак у свим сегментима дјеловања. На то посебно усмјеравају Препоруке које је УН Комитет за права дјетета упутио властима у БиХ у октобру 2019. године. Иако организацијски и формално препоруке изгледају другачије, суштински су оне сличне онима које су дефинисане прије седам година, тако да је неопходно приступити одговорно, свеобухватно и фокусирано на рјешавање најзначајнијих питања у области образовања.

Важност образовања је видљива и кроз Програм одрживог развоја до 2030. године (Агенда 2030). Програм се састоји од седамнаест циљева (и 169 подциљева) одрживог развоја за период до 2030. године (Циљеви одрживог развоја;

https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/sustainable-development-goals.html).

Циљеви су названи глобалним циљевима одрживог развоја јер су универзални и интенција је да буду примијењени у свим земљама и заједницама, узимајући у обзир специфичне прилике, услове и могућности конкретног друштва. Циљ четири се односи на осигурање инклузивног и квалитетног образовања, те промовисање могућности цјеложивотног учења. Квалитетно образовање је основа за побољшање живота људи и одрживи развој. План је да се осигура бесплатно и квалитетно основно и средње образовање за све дјевојчице и дјечаке до краја 2030. Такође се жели осигурати доступност приступачног и квалитетног техничког, стручног и факултетског образовања за све жене и мушкарце. Треба знатно повећати број младих и одраслих који имају релевантне вјештине, између осталог и техничке и стручне, за бољу могућност запошљавања, добре послове и предузетништво. Важан подциљ је осигурати родну једнакост у образовању, те једнак приступ свим нивоима образовања и стручној обуци за групе које су маргинализоване. До краја 2030. се жели осигурати да сви ученици стекну знања и вјештине потребне за унапређење одрживог развоја путем образовања за одрживи развој и одрживе стилове живота, људска права, родну равноправност, као и за промовисање културе мира и ненасиља, припадности глобалној заједници, поштовања културне разноликости и доприноса културе одрживом развоју. Босна и Херцеговина је обавезна да реализује Агенду 2030 да би осигурала напредак у свим релевантним областима обухваћеним глобалним циљевима одрживог развоја, укључујући образовање.

Препоруке за инклузивно образовање у Босни и Херцеговини

Препоруке за инклузивно образовање у Босни и Херцеговини донио је Савјет министара Босне и Херцеговине у октобру 2019. године, показујући своју предидејеленост ка даљњем развоју инклузивног васпитања и образовања у БиХ. Пошло се од тога да законска регулатива у Босни и Херцеговини, за све нивое образовања, омогућава да свака индивидуа има једнако право приступа и једнаке могућности учешћа у одговарајућем образовању, без дискриминације по било којој основи, али уз наглашавање да су у Препорукама предложене мјере које истичу потребу да се квалитетно образовање за све доживљава као **јавно добро и основна друштвена вриједност у Босни и Херцеговини**. У том смислу је неопходно спровести антидискриминаторске политике у складу с међународним стандардима и развити демократску културу у школама засновану на

начелима демократских права и одговорности, а имплементација предложених препорука би требале допринијети унапређењу инклузивног васпитања и образовања и даљњем развоју инклузивних образовних политика, што би требао бити континуиран процес, визија и циљ надлежних образовних власти у Босни и Херцеговини и свих релевантних партнера, како би се осигурало остваривање квалитетног васпитања и образовања на свим нивоима и за све. Препорука је шест и оне су операционализоване кроз циљ/иницијативу, акцију/активност, исходе и мјере и наведене ресурсе и подршку, те представљају још једно полазиште за писање „Смјерница за инклузивно васпитање и образовање“.

Препоруке заокружују сљедеће области:

- ПРЕПОРУКА 1:** Развити систем подршке у инклузивном образовању.
- ПРЕПОРУКА 2:** Редефинисати уписну политику, посебно у средњим школама.
- ПРЕПОРУКА 3:** Повећати капацитете школе за стварање инклузивног окружења.
- ПРЕПОРУКА 4:** Унаприједити наставничке компетенције.
- ПРЕПОРУКА 5:** Развити оквир за мониторинг и евалуацију инклузивног образовања (инклузивности) у школи.
- ПРЕПОРУКА 6:** Формализовати међусекторску и међуинституционалну сарадњу у подручју инклузивног образовања.

Међутим, дјеца у Босни и Херцеговини, нажалост, одрастају у окружењу које им не пружа једнаке шансе за приступ, учешће и постигнуће. Од тога у којем дијелу БиХ дијете живи зависи и остваривање права на образовање, иако је право на образовање основно и неотуђиво право сваког човјека. образовање у БиХ је у пуној и неподијеленој надлежности 12 министарстава и заиста је тешко постићи хармонизацију у овој области. Министарство цивилних послова БиХ и Федерално министарство образовања и науке имају координирајућу улогу. Не постоји поуздана статистика у којој се прикупљају релевантни подаци о реализацији активности у области образовања, тако да је тешко креирати потпуну и стварну слику стања остваривања права сваког дјетета на образовање.

Но, јасно је да образовни системи у БиХ нису инклузивни због (прилагођено према: Кафеџић, 2015) непостојања свих потребних законских и подзаконских аката; коришћене терминологије у обраћању дјечи; реализација права на образовање зависи од тога на којој територији БиХ дијете живи; разлике у квалитету образовања у урбаним и руралним срединама; недовољне обухваћености и укључености група које су маргинализоване; сталне потребе за развојем иницијалног образовања наставника и програма усмјерених ка унапређењу професионалних компетенција наставника; недефинисаних стандарда квалитета рада наставника; изостанка посљедица за неквалитетан рад; недовољно развијених ваннаставних активности; архитектонских баријера у васпитно-образовним установама; недовољног нивоа партнерства ресурса из заједнице и изостанка интерсекторске сарадње; негативних ставова субјеката васпитно-образовне праксе и шире друштвене заједнице према концепту различитости; недостатка адекватних дидактичко-методичких средстава; недостатка асистивне технологије и помагала, итд.

У складу с наведеним, Смјернице представљају оквир за:

- а) усаглашавање разумијевања инклузивног васпитања и образовања у БиХ;
- б) унапређење законске регулативе у односу на свеобухватно разумијевање инклузивног васпитања и образовања;
- в) осигурање остваривања права на квалитетно васпитање и образовање за свако дијете;
- г) развој и спровођење васпитно-образовних програма;
- д) усмјеравање образовних власти ка испуњавању задатака на које су се обавезале потписивањем међународних докумената.

Смјернице су намијењене образовним властима свих нивоа, васпитно-образовним установама, стручним службама васпитно-образовних установа, наставницима, васпитачима, невладиним организацијама и другим заинтересованим странама како би било осигурано квалитетно васпитање и образовање за свако дијете.

Смјернице садрже закључке донесене на основу анализе законске регулативе важеће за предшколски, основношколски и средњошколски ниво, поткријепљене искуствима представника надлежних министарстава, наставника, васпитача, представника стручних служби и родитеља. На основу идентификованог стања, израђене су смјернице за дјеловање, с посебним дијелом који се односи на израду препорука за индивидуализацију исхода учења у инклузивном васпитању и образовању.

1.1. АНАЛИЗА ЗАКОНСКЕ РЕГУЛАТИВЕ И НАЛАЗИ ФОКУС-ГРУПНИХ ИНТЕРВЈУА

Анализа законске регулативе⁴ обухватила је законске акте у домену образовања како је приказано у табели 1.

Табела 1. Попис анализираних законских аката

НИВО	АНАЛИЗИРАНИ ДОКУМЕНТИ
Босна и Херцеговина	Оквирни закон о предшколском васпитању и образовању у Босни и Херцеговини ⁵ Оквирни закон о основном и средњем образовању у Босни и Херцеговини ⁶
Унско-сански кантон	Закон о предшколском одгоју и образовању ⁷ Закон о основном образовању ⁸ Закон о средњем образовању ⁹ Педагошки стандарди и нормативи за предшколски одгој и образовање ¹⁰ Педагошки стандарди за основно образовање ¹¹ Педагошки стандарди и нормативи за средње образовање ¹²
Посавски кантон	Закон о предшколском одгоју и образовању ¹³ Педагошки стандарди за предшколско образовање ¹⁴ Закон о основном школству ¹⁵ Педагошки стандарди за основно образовање Жупаније Посавске ¹⁶ Закон о средњем школству ¹⁷ Педагошки стандарди за средње образовање ¹⁸

⁴ Истраживачка техника која је коришћена у овом процесу јесте **анализа документације**.

⁵ „Службени гласник БиХ”, број 2/18 (На основу члана 17. Закона о Вијећу министара Босне и Херцеговине - "Службени гласник БиХ", бр. 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 94/07 и 24/08)

⁶ Службени гласник БиХ”, број:18/03 од 13 (на основу чл. IV . 4.а) и II . 4.) Устава Босне и Херцеговине, Парламентарна скупштина Босне и Херцеговине на сједници Представничког дома, одржаној 27. јуна 2003. године, и на сједници Дома народа, одржаној 30. јуна 2003. године усвојила је Оквирни закон...)

⁷ „Службени гласник Унско-санског кантона”, број1/04 и 11/0

⁸ „Службени гласник Унско-санског кантона”, број 5/04

⁹ „Службени гласник Унско-санског кантона”, број 17/12

¹⁰ „Службени гласник Унско-санског кантона”, број 27/18

¹¹ „Службени гласник Унско-санског кантона”, број 14/04

¹² „Службени гласник Унско-санског кантона”, број 14/04

¹³ „Народне новине Жупаније Посавске”, број 8/08 и 10/16

¹⁴ „Народне новине Жупаније Посавске”, број 8/08 и 10/16

¹⁵ „Народне новине Жупаније Посавске”, број: 3/04, 4/04, 8/08, 7/12, 10/13 и 10/16

¹⁶ „Народне новине Жупаније Посавске”, број 8/08 и 10/16

¹⁷ „Народне новине Жупаније Посавске”, број 3/04, 4/04, 3/08, 8/08, 4/11, 7/12, 10/13 и 10/16

¹⁸ „Народне новине Жупаније Посавске”, број 6/08 и 13/17

Тузлански кантон	<p>Законом о предшколском одгоју и образовању¹⁹</p> <p>Педагошки стандарди и нормативи за предшколски одгој и образовање Тузлански кантон²⁰</p> <p>Закон о основном одгоју и образовању²¹</p> <p>Педагошки стандарди и општи нормативи за основни одгој и образовање²²</p> <p>Закон о средњем образовању и одгоју²³</p> <p>Педагошки стандарди и нормативи за средње школе Тузланског кантона²⁴</p>
Зеничко-добојски кантон	<p>Закон о предшколском одгоју и образовању²⁵</p> <p>Закон о основној школи²⁶</p> <p>Педагошки стандарди за основну школу²⁷</p> <p>Закон о средњој школи²⁸</p> <p>Педагошки стандарди за средњу школу²⁹</p>
Босанско-подрињски кантон Горажде	<p>Закон о предшколском одгоју и образовању Босанско – подрињског кантона Горажде³⁰</p> <p>Педагошки стандарди и нормативи за предшколски одгој и образовање Босанско-подрињског кантона Горажде³¹</p> <p>Закон о основном одгоју и образовању³²</p> <p>Педагошки стандарди и нормативи за основни одгој и образовање³³</p> <p>Закон о средње образовању и одгоју³⁴</p> <p>Педагошки стандарди и нормативи за средње образовање и одгој³⁵</p>
Средњобосански кантон	<p>Закон о предшколском одгоју и образовању³⁶</p> <p>Правилник о посебним увјетима и мјерилима остваривања програма предшколског одгоја³⁷</p> <p>Закон о основном школству³⁸</p> <p>Правилник о педагошким мјерилима за основне школе³⁹</p> <p>Закон о средњој школи⁴⁰</p> <p>Педагошки стандарди за средње школе⁴¹</p>
Херцеговачко-неретвански кантон	<p>Закон о предшколском одгоју⁴²</p> <p>Закон о основном одгоју и образовању⁴³</p> <p>Закон о средњошколском одгоју и образовању (пречишћени текст)⁴⁴</p>

¹⁹ „Službene novine Tuzlanskog kantona“, br. 12/09, 8/11, 10/13.

Posljednje izmjene Zakona o predškolskom odgoju i obrazovanju izvršene su 26.4.2018, Sl.novine TK, 8/18

²⁰ „Službene novine Tuzlanskog kantona“, br. 8/19

²¹ „Službene novine Tuzlanskog kantona“, 9/2015, 6/2016, 14/2018 i 14/2019

²² „Službene novine Tuzlanskog kantona“, 07/05, 09/05, 14/09, 01/10, 11/12, 14/10, 11/17

²³ „Službene novine Tuzlanskog kantona“ 17-11, 9-15, 6-16 i 14-18, i 14/19

²⁴ „Službene novine Tuzlanskog kantona“ бр. 2/04, 14/10, 8/12, 8/13, 11/17

²⁵ „Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 7/10

²⁶ „Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 05/04

²⁷ „Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 9/04

²⁸ „Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 9/17

²⁹ „Službene novine Zeničko-dobojskog kantona“, broj 9/04

³⁰ <http://mo.bpkg.gov.ba/preuzmanja/1496/zakoni-i-propisi>

³¹ „Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde“, br. 09/10

³² „Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde“, br. 5/16

³³ „Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde“, br. 13/16

³⁴ „Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde“, br. 10/11

³⁵ „Službene novine Bosansko-podrinjskog kantona Goražde“, broj 11/17

³⁶ „Službene novine Kantona Središnja Bosna“, broj 10/17

³⁷ „Službene novine Srednjobosanskog kantona“, 08/03

³⁸ „Službene novine Kantona Središnja Bosna“, broj 11/01

³⁹ „Službeni glasnik Srednjobosanskog kantona“, 06/05

⁴⁰ „Službene novine Kantona Središnja Bosna“, broj 11/01

⁴¹ „Službeni glasnik Srednjobosanskog kantona“, 15/02

⁴² „Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona“, 5/2000

⁴³ „Narodne novine HNŽ“, broj 5/00, 4/04, 5/04

⁴⁴ „Službene novine Hercegovačko-neretvanskog kantona“, broj 8/00, 4/04, 5/04 i 8/06

Западнохерцеговачки кантон	Закон о предшколском одгоју и наобразби ⁴⁵ Закон о одгоју и образовању у основној школи ⁴⁶ Закон о одгоју и образовању у средњој школи ⁴⁷ Педагошки стандард основношколског сустава васпитања и образовања ⁴⁸ Педагошки стандард средњошколског сустава васпитања и образовања ⁴⁹
Кантон Сарајево	Закон о предшколском одгоју и образовању ⁵⁰ Закон о основном образовању ⁵¹ Закон о средњем образовању ⁵²
Кантон 10	Закон о предшколском одгоју и образовању у Херцегбосанској жупанији ⁵³ Закон о основном школству ⁵⁴ Закон о средњем школству ⁵⁵ Измјене и допуне закона о основном и средњем школству ⁵⁶
Република Српска	Закон о предшколском васпитању и образовању Закон о основном васпитању и образовању Закон о средњем образовању и васпитању
Брчко дистрикт Босне и Херцеговине	Закон о предшколском одгоју и образовању у Брчко дистрикту Босне и Херцеговине ⁵⁷ Педагошки стандарди и нормативи за предшколско васпитање и образовање ⁵⁸ Закон о образовању у основним и средњим школама у Брчко дистрикту Босне и Херцеговине ⁵⁹ Педагошки стандарди и нормативи за основно образовање Брчко дистрикта БиХ ⁶⁰ Педагошки стандарди и нормативи за средње образовање Брчко дистрикта БиХ ⁶⁰

Циљ анализе законских и подзаконских аката био је утврдити:

- **разумијевање инклузивног васпитања и образовања кроз навођење дефиниције у анализираним законским актима;**
- **постоји ли тенденција категоризације дјеце по некој основи;**
- **ресурсе потребне за спровођење инклузивног васпитања и образовања;**
- **перспективу дату кроз наставне планове и програме у односу на различитости дјеце;**
- **могућности развоја партнерства између родитеља/старатеља и васпитно-образовних установа;**
- **могућности за размјену знања међу запосленим у васпитно-образовним установа у подручју инклузивне праксе;**
- **претпоставке за стручно усавршавање запослених у васпитно-образовним установа;**
- **повезаност анализираног акта са другим релевантним прописима;**
- **могућности мултисекторске сарадње;**
- **могућности сарадње у транзиционим периодима и**

⁴⁵ „Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 7/1998

⁴⁶ „Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 20/2017

⁴⁷ „Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 20/2017

⁴⁸ „Narodne novine ŽZH“, 1/2009.

⁴⁹ „Narodne novine ŽZH“, 1/2009.

⁵⁰ „Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 01-02-23724/08

⁵¹ „Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 01-02-18342/17

⁵² „Službene novine Kantona Sarajevo“, broj 23/17

⁵³ „Narodne novine Županije Zapadnohercegovačke“, broj 8/2009

⁵⁴ „Narodne novine Hercegbosanske županije“, 7/2004

⁵⁵ „Narodne novine Hercegbosanske županije“, 7/2004

⁵⁶ „Narodne novine Hercegbosanske županije“, 12/2008

⁵⁷ „Службени гласник Брчко дистрикта БиХ“, број 13/07, 19/07, 39/08 и 21/10

⁵⁸ „Службени гласник Брчко дистрикта БиХ број 28/13

⁵⁹ „Службени гласник Брчко дистрикта БиХ, бројеви: 10/08, 25/08, 4/13 и 48/16

⁶⁰ Стандарди су донесени Одлуком Владе БДБиХ број: 02-01.2-000855/10 од 07.07.2010.г. Службени гласник Брчко дистрикта БиХ број 10/16, 41/16

- буџетирање активности за развој инклузивног васпитања и образовања⁶¹.

У наставку ће бити наведени закључци донесени на основу анализе законских и подзаконских аката и фокус-групних интервјуа, уз навођење примјера као илустрације за закључак.

Дефиниција и разумијевање инклузије у наведеним актима

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да, углавном, **није дата дефиниција инклузије у наведеним актима.**

Као примјер изузетка се може навести:

- а) Закон о основном образовању Кантона Сарајево у којем је, у члану 2, наведена дефиниција инклузије која може бити прихваћена као шире разумијевање инклузивног васпитања и образовања** („Инклузија обухвата процес системске реформе која садржи промјене и модификације у садржају, методама наставе, приступима, структурама и стратегијама у образовању превазилажење препрека са визијом која служи да обезбиједи свим ученицима релевантне старосне доби, искуство равноправног и партиципативног учења и окружења које најбоље одговара њиховим потребама. Инклузивно образовање подразумева индивидуални приступ и прилагођавање образовног система потребама и могућностима ученика, а у сврху постизања његовог пуног интелектуалног, социјалног, емоционалног, физичког и академског потенцијала.“), **што је одлично полазиште за даљња дјеловања и активности у васпитно-образовној установи.**
- б) Закон о средњем образовању и одгоју Босанско-подрињског кантона гдје је наведена дефиниција, али кроз уско разумијевање инклузије** и усмјерено искључиво на особе са инвалидитетом („Инклузија подразумева свеобухватно укључивање лица са тешкоћама у развоју, тешкоћама у учењу и уопште тешкоћама социјалне интеграције, не само у васпитно-образовни систем већ и у свакодневни живот и друштвену стварност.“),
- в) Закон о основном одгоју и образовању Тузланског кантона гдје је наведена дефиниција инклузије, с тим да је она слична оној која је дата у претходно наведеном закону** („Инклузија подразумева свеобухватно укључивање надарених и талентованих ученика и ученика с тешкоћама у развоју, тешкоћама у учењу и уопште тешкоћама социјалне интеграције у васпитно-образовни систем, свакодневни живот и друштвену стварност.“) и
- г) Закон о основном васпитању и образовању Републике Српске гдје је наведена дефиниција инклузивног образовања која се односи на поједине групе дјеце** („Инклузивно образовање подразумева право на једнаке могућности током образовања за сва лица, посебно право дјеце са сметњама у развоју и надарене дјеце на максималан развој њихових потенцијала подршком која укључује флексибилан програм, адекватно припремљене наставнике и стручну подршку којој је циљ развијање кључних компетенција, толеранције, прихватање различитости, социјална инклузија.“), **али је и претпостављено креирање развијање компетенција, толеранције, прихватање различитости и слично, што је одлично полазиште за даљњи развој инклузивног васпитања и образовања.**

У Закону о основном школству Кантона 10 није наведена дефиниција инклузије, али је сврха основног образовања наведена доста широко и може укључивати инклузивни приступ: „Сврха је основног образовања да кроз оптимални, умни, морални и друштвени развој појединца, сукладно његовим могућностима и способностима, допринесе стварању друштва утемељеног на поштовању закона и људских права, његовом економском развоју који ће осигурати најбољи животни стандард за све грађане“.

У Закону о средњошколском одгоју и образовању Херцеговачко-неретванског кантона није наведена дефиниција инклузије, али се у неким члановима Закона препознају изрази који подразумевају инклузивно васпитање и образовање. У Закону о предшколском одгоју и

⁶¹ Детаљна структура у Прилогу 2

образовању Посавског кантона не наводи се дефиниција инклузије, али се наглашава да „Свако дијете има једнако право приступа и једнаке могућности судјеловања у одговарајућем предшколском одгоју, без дискриминације по било којој основи“. У Закону о основном школству Посавског кантона такође се наводи да је „основно школовање обавезно и бесплатно за сву дјецу, у правилу од шесте до осамнаесте године живота и да свако дијете има једнако право приступа и једнаку прилику да судјелује у одговарајућем образовању без дискриминације по било којој основи“.

У анализираним актима је, углавном, **видљиво уско разумијевање инклузивног васпитања и образовања које укључује дјецу с посебним потребама, упућујући на дјецу с тешкоћама у развоју**. Додатно се усложњава ситуација кад се наводи **да дјеца с тешкоћама у развоју могу похађати установе за дјецу с посебним потребама**. Поставља се питање које су установе за дјецу с посебним потребама, уколико се синтагма, док је била коришћена у комуникацији, може разумјети као скуп различитих група дјеце која одступају од очекиваног просјека, те требају додатну помоћ и/или подршку. У том смислу, највише су спомињане двије групе дјеце: дјеца с тешкоћама у развоју и дјеца која су надарена.

Категоризација дјеце у законским документима

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити **да се дјеца групишу у одређене категорије, у прописима у којима је то наведено. Углавном се издвајају дјеца с посебним потребама, дјеца с тешкоћама у развоју, дјеца са сметњама у развоју, надарени ученици, етничке и националне мањине**.

Занимљиво је да се у Педагошким стандардима и нормативима за основно образовање Брчко дистрикта БиХ спомиње и синтагма „**ученик с препрекама у учењу и учешћу**“, што је повезано са примјеном Индекса инклузивности, који је одлична основа за развој квалитетног васпитања и образовања за све.

У Педагошким стандардима и нормативима за предшколски одгој и образовање Босанско-подрињског кантона наводе се различите категорије дјеце, као што су: „дјеца са оштећењем вида, дјеца са оштећењем слуха, дјеца са промјенама у личности увјетованим органским оштећењима, дјеца снижених интелектуалних способности, дјеца са вишеструким сметњама и слично“.

Слично се наводи и у Педагошким стандардима за основношколски и средњошколски сустав васпитања и образовања Западнохерцеговачког кантона, с тим што се у овим актима спомињу ученици с посебним васпитно-образовним потребама, ученици с тешкоћама, потенцијално даровити ученик и слично. У Закону о средњој школи Средњобосанског кантона наводи се да се ученици дијеле на **сљедеће групе**: „са нормалним психичким и тјелесним развојем, даровите и са специјалним потребама“. У Педагошким стандардима за основно образовање Посавског кантона користи се и израз ментална ретардација.

У Оквирном закону о основном и средњем образовању у Босни и Херцеговини истиче се право на образовање све дјеце. Чланом 35 је наглашено да „школа не смије вршити дискриминацију у приступу дјеце образовању или њиховом учешћу у образовном процесу на основу расе, боје, пола, језика, религије, политичког или другог мишљења, националног или социјалног поријекла, на основу тога што су дјеца с посебним потребама, или на било којој другој основи“. Овај садржај је такође наведен у члану 32 Закона о средњем образовању и одгоју Тузланског кантона.

Ресурси потребни за спровођење инклузивног васпитања и образовања

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да се у актима дјелимично наводе ресурси потребни за спровођење васпитања и образовања, без посебног наглашавања да се ради о инклузивном васпитању и образовању.

У актима се најчешће спомиње педагог, с тим да нпр. Педагошки стандарди за основну школу Зеничко-добојског кантона предвиђају запошљавање: социолога, физиотерапеута, перипатолога, љекара опште праксе, стоматолога, социјалног радника у групи осталих стручних сарадника. Као примјер се могу навести и Педагошки стандарди и нормативи за основни одгој и образовање Босанско-подрињског кантона гдје је споменут наставник асистент, коме није дата улога персоналног асистента већ стручне особе која „пружа подршку у припреми реализације наставног процеса наставнику, омогућавајући развој потенцијала, способности и вјештина сваког дјетета“. У истом подзаконском акту се спомиње мобилни тим за инклузију као ресурс. У Закону о основном васпитању и образовању се такође предвиђа ангажовање асистената, „уколико постоје обезбијеђена средства“. У Закону о средњошколском одгоју и образовању Херцеговачко-неретванског кантона наведено је финансирање образовања ученика који су надарени и оних који остварују посебне резултате, те финансирање образовања у складу са способностима и могућностима ученика.

Иако анализирани прописи не препознају децидирано потребне ресурсе, саговорници у фокус-групним интервјуима наводе како је за инклузивно васпитање и образовање потребно осигурати опрему, стручни кадар, уклањање архитектонских баријера, укључивање ресурса из заједнице, увезивање стручног особља, родитеља и ученика, те све облике подршке који постоје на нивоу васпитно-образовне установе и заједнице. Иако свјесни дијела потребних ресурса, у својим излагањима саговорници се најчешће позивају на инклузију у погледу ученика с тешкоћама и инвалидитетом, док изостаје схваћање инклузије у ширем смислу различитости кроз усклађивање васпитно-образовног окружења и наставног процеса способностима, потребама и интересима ученика.

Флексибилност наставних планова и програма

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да не постоји основа за закључак да су наставни планови и програми флексибилни у односу на различите способности, потребе и интересе дјетета, већ је нагласак на појединим категоријама дјетце. Дакле, наставни планови и програми нису представљени као флексибилни и у складу са инклузивним вриједностима. Углавном, предвиђен је један наставни план и програм по нивоу образовања, с могућношћу креирања индивидуалних, индивидуализованих, прилагођених наставних планова и програма за дјецу с посебним потребама/тешкоћама у развоју.

То се може поткријепити садржајем Закона о основном одгоју и образовању Босанско-подрињског кантона гдје се наводи: „У редовној основној школи реализује се наставни план и програм за ученике нормалног психичког и тјелесног развоја и посебно додатни програм за надарене ученике, наставни план и програм за одрасле, као и наставни план и програм за дјецу и младе са посебним образовним потребама.“

У Закону о средњошколском одгоју и образовању Херцеговачко-неретванског кантона у дефинисању наставних планова и програма дате су опште смјернице које требају задовољити стандарде, али се и наводи да наставни планови и програми требају бити прилагодљиви у складу с посебним потребама школе и заједнице. У Педагошким стандардима за основно образовање и Педагошким стандардима и нормативима за средње образовање помињу се искључиво категорије дјетце са „развојним потешкоћама и даровита дјетца“ и у односу на те групе се дефинишу планови и програми рада.

У Закону о средњем школству Посавског кантона предвиђа се да „Средња школа обвезно открива, прати и потиче даровите ученике, те организира додатни рад према њиховим склоностима, способностима и интересима“.

Што се тиче прописа који регулишу предшколско васпитање и образовање, може се примјетити да основна полазишта и општи циљеви дају једну ширу слику васпитно-образовног процеса и позиције дјетета. Примјер за ово може бити Закон о предшколском одгоју Кантона Сарајево у коме је наведено да је „Предшколски одгој и образовање заснован на хуманистичком приступу васпитању и образовању, савременим научним достигнућима и теоријама о дјететовом развоју и правима дјетета, обавезно уважава степен развоја дјетета, специфичности развојних могућности и појединачне потребе дјетета, а што може упућивати на хтијење стварања флексибилних програма у односу на потребе и интересе дјетета“. У истом Закону се наводи да „опћи циљ предшколског васпитања и образовања је обезбјеђивање оптималних и једнаких увјета како би се свако дијете, од рођења до поласка у школу, развијало и остваривало своје пуне потенцијале и компетенције кроз различите видове квалитетног и професионално аутономног институционалног и ванинституционалног предшколског васпитања и образовања“. Слично је наведено и у Закону о предшколском одгоју и образовању Унско-санског кантона. Узевши као примјер Закон о предшколском одгоју Херцеговачко-неретванског кантона, тешко је одредити колико су стриктни или флексибилни наставни програми.

Вриједно је напоменути да се у појединим законским актима образовање дјетета и младих са инвалидитетом препознаје као приоритетан јавни интерес и да је дио јединственог образовног система. Ова чињеница упућује на разумијевање појма инклузивног васпитања и образовања у контексту дјетета с тешкоћама/инвалидитетом, али изостаје разумијевање у контексту различитости у најширем смислу.

Укљученост родитеља/породице и заједнице у предшколско, основно и средње образовање

Фокус-групним интервјуима прикупљене су информације које једнозначно указују на недовољну укљученост ученика и родитеља у креирање наставног процеса кроз партнерски однос чиме се не постиже задовољавајући ниво усклађености програма с потенцијалима, способностима, потребама и интересима ученика. Постоје спорадични примјери укључивања ученика, али се ради о индивидуалним настојањима понеких васпитно-образовних установа, а не о прописаном начину развоја наставних планова и програма. Из изјава саговорника у фокус-групним интервјуима може се закључити како се питање укључености ученика у развој програма не сматра приоритетним за развој инклузивног васпитања и образовања.

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да у већини случајева не постоји дефинисана обавеза укљученост родитеља/породице и заједнице у предшколско, основно и средње образовање у смислу планирања, активног учешћа у спровођењу наставног плана и програма, партнерства, детекције ресурса у заједници и детекције ресурса за подршку у породици. Партнерство је, углавном, наглашено кроз обавезу васпитно-образовне установе да омогући оснивање вијећа родитеља, те опис одговорности установе и родитеља у том процесу.

У Закону о основној школи Зеничко-добојског кантона наглашена је обавеза родитеља да осигурају редовно похађање школе током периода обавезног школовања. У актима који регулишу предшколско васпитање и образовање више се наглашава важност укључености родитеља. Важно је издвојити Закон о средњем образовању и одгоју Босанско-подрињског кантона у коме је наглашено да „школа промовише и развија стално и динамично партнерство школе, родитеља и локалне заједнице у свим питањима од значаја и интереса за остваривање функције школе и потреба ученика“, те су нарочито наглашени програми заједничког дјеловања у циљу смањења злостављања и злоупотребе дјетета и младих, дроге, алкохолизма, пушења и слично.

Наводе из анализираних прописа потврђују и саговорници у фокус-групним интервјуима који истичу како нема системске сарадње с родитељима осим уобичајених облика као што су родитељски састанци. Саговорници се слажу како је сарадња с родитељима углавном на иницијативу самих родитеља, док васпитно-образовне установе не препознају значај родитеља као партнера. Пракса истиче како се родитељи не користе довољно као ресурси у планирању васпитно-образовног рада у складу са способностима, потребама и интересима дјетета. Надаље, саговорници истичу како се сарадња с родитељима подстиче најчешће када се ради о проблемима у реализацији васпитно-образовног рада, а готово уопште се не користи као мјера превенције изазова у циљу континуираног развоја инклузивног васпитно-образовног рада. Вијећа родитеља, која се формирају као формални облик дјеловања родитеља, такође зависе од менаџмента васпитно-образовне установе - уколико је менаџмент проактиван тада и вијеће родитеља има већи утицај на васпитно-образовни процес, али уколико менаџмент не дјелује подстицајно тада су вијећа родитеља више у функцији задовољавања правне форме.

Стручно усавршавање и могућности размјене знања међу запосленим у васпитно-образовним установама у подручју инклузивне праксе

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да не постоји дефинисан механизам размјене знања са другим васпитно-образовним установама у подручју инклузивне праксе нити у једном документу.

У складу са наведеним из анализе прописа, саговорници фокус-групних интервјуа истичу како нема прописане праксе сарадње и дисеминације знања чак ни на нивоу једне васпитно-образовне установе, а поготово изостаје пракса размјене знања између различитих васпитно-образовних установа. Не постоје ни обавезна стручна усавршавања у подручју инклузивног васпитања и образовања, а када се и спроводе, она су у највећој мјери из подручја пружања подршке ученицима с тешкоћама/инвалидитетом, с обзиром на то да пракса најчешће инклузију поистовјећује управо само с наведеном категоријом ученика.

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да постоји дефинисана обавеза континуираног усавршавања запослених у васпитно-образовним установама, али да не постоји дефинисана обавеза стручног усавршавања запослених у подручју инклузије нити у једном документу. Дјелимичан изузетак чини Закон о одгоју и образовању у основној школи Западнохерцеговачког кантона гдје се наводи да су „учитељи и помоћници у настави који раде с ученицима с тешкоћама дужни се стручно усавршавати за рад с тим ученицима“.

Једнако као што је наведено у анализи прописа, саговорници фокус-групних интервјуа истичу како не постоје прописани програми стручног усавршавања у подручју инклузије који обавезују садржајно, трајањем и исходима учења. Постоје индивидуалне иницијативе на нивоу васпитно-образовних установа или од стране појединаца запослених у васпитно-образовним установама, али таква стручна усавршавања најчешће су усмјерена на тренутно актуелне изазове у раду и врло често везана уз пружање подршке дјечи и ученицима с тешкоћама и инвалидитетом. Саговорници из предшколског васпитања и образовања истичу како су посебно занемарени у овом као и у осталим сегментима планирања и спровођења инклузивног васпитања и образовања, те како су управо предшколске установе примјери праксе у којој изостаје рана интервенција у сваком погледу, па тако и у подручју развоја инклузивног васпитања и образовања које би било у складу са свом дјецом без обзира на различитости.

Повезаност анализираних законских и подзаконских аката са другим релевантним прописима

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да дјелимично постоји повезаност анализираних прописа са другим секторима и прописима. Углавном се то спомиње код навођења језика и културе конститутивних народа и националних мањина те се, у складу са оквирним законима, спомиње Устав БиХ, Конвенција о правима дјетета, Европска конвенција о заштити људских права и основних слобода, Оквирна конвенција за заштиту националних мањина и слично. Међутим, у другим ситуацијама, углавном, изостаје наглашавање повезаности са другим секторима, изузев када се спомињу дјеца која имају веће моторичке тешкоће, хроничне болести, дуже су хоспитализована и слично, те се настава организује код куће или у здравственој установи, па је потребна сарадња између васпитно-образовне и здравствене установе. У Закону о предшколском васпитању и образовању Босанско-подрињског кантона, на примјер, наведено је да ће „Министарство за социјалну политику, здравство, расељена лица и избјеглице осигурати у Буџету Кантона финансијска средства за превентивне програме и програме заштите у унапређења здравља дјеце у установама предшколског васпитања и образовања“.

У Закону о одгоју и образовању у основној школи Западнохерцеговачког кантона постоји члан који се односи на сарадњу „школе са установама социјалне скрби и здравства, те са установама које пружају услуге рехабилитацијских третмана, те образовања дјеце с посебним потребама“.

У Закону о предшколском одгоју и образовању Брчко дистрикта БиХ спомиње се сарадња са Одјељењем за здравство и остале услуге у смислу категоризације дјеце, али и обавезе заједничког финансирања одређених програма, потрошног материјала за јаслице и професионалног усавршавања појединих стручњака.

У Закону о предшколском одгоју и образовању Посавског кантона предвиђа се суфинансирање трошкова од стране општинске службе надлежне за социјалну бригу за поједине категорије, као што су: „дјеца без родитељске скрби, дјеца с посебним потребама, дјеца инвалида, дјецу незапослених родитеља, дјецу самохраних родитеља итд.“

Учесници фокус-групних интервјуа изјављују како међусекторска сарадња није на задовољавајућем нивоу већ код израде и доношења закона и подзаконских аката. Сама процедура формирања радних група за израду прописа не укључује релевантну заступљеност сектора, често радне групе за израду прописа не укључују све релевантне стручњаке, а процедуре јавних расправа су недовољно пропраћене. Такође, сугестије које су упућују у процесу јавних расправа, често истичу практичари, не буду уважене прије доношења прописа што касније резултира изостанком међусекторске сарадње у васпитно-образовном процесу. Према изјавама дијела учесника фокус-групних интервјуа, законски и подзаконски акти често нису резултат стварних потреба на локалном нивоу већ се преписују примјери добрих пракси других држава или других локалних заједница што резултира отежаним спровођењем у пракси с обзиром на изостанак ресурса и компетенција. Закључно, учесници истичу како нема довољно међусекторске сарадње, али нити знања о надлежностима, ресурсима и улогама свих сектора у организовању и спровођењу инклузивног васпитно-образовног процеса.

Мултисекторска сарадња

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да, углавном, не постоји прописана обавеза мултисекторске сарадње. Изузетак чине дјеца која имају веће моторичке тешкоће, хроничне болести, дуже су хоспитализована и слично, те се настава организује код куће или у здравственој установи, па је потребна сарадња између васпитно-образовне и здравствене установе.

Закон о одгоју и образовању у основној школи Западнохерцеговачког кантона предвиђа сарадњу између школа и „установа социјалне скрби и здравствених установа“, али детаљи те сарадње нису наведени.

У Закону о средњем образовању и васпитању Републике Српске се не истиче експлицитно мултисекторска сарадња, али су чланови стручних служби кроз описе задатака задужени да сарађују са друга два сектора.

Учесници фокус-групних интервјуа у највећој мјери потврђују налазе из анализе прописа, истичући како формални протоколи сарадње међу различитим секторима постоје, али практична реализација тих протокола своди се најчешће на сарадњу у подручју категоризације дјецe с тешкоћама/инвалидитетом и то најчешће кроз сарадњу са сектором социјалне заштите и понекад са здравственим сектором. Према наводима саговорника фокус-групних интервјуа континуирана сарадња у подручју планирања васпитно-образовног рада не постоји, штавише мишљења су да се васпитно-образовни рад треба планирати унутар сектора васпитања и образовања. Изостаје перцепција инклузивности у виду међусекторске сарадње са циљем коришћења свих ресурса за усклађивање са дјететовим способностима, потребама и интересима најчешће.

Транзициони период

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да не постоји прописана обавеза сарадње у транзиционим периодима нити у једном документу. Овдје се може навести као дјелимичан примјер изузетка Закон о средњем образовању и васпитању Републике Српске, гдје је у члану 47 предвиђено оснивање трипартитног савјетодавног вијећа које има савјетодавну улогу, а у чији састав су укључени представници послодаваца, синдиката и Министарства.

Фокус-групни интервјуи потврђују у највећој мјери изостанак прописане сарадње у транзиционим периодима, а учесници посебно истичу како ова сарадња постоји, али увелико зависи од ентузијазма појединаца унутар система. Већина учесника истиче потребу за додатним знањима у подручју сарадње у транзиционим периодима. Тамо гдје се и истиче постојање сарадње, она се своди на препоруке за рад са учеником код преласка из основне у средњу школу када се ради о ученику с тешкоћама/инвалидитетом. Сарадња у транзиционом периоду на индивидуалном нивоу за сваког ученика није прописана нити је предмет праксе с обзиром на то да се инклузивно васпитање и образовање врло ријетко разумије у најширем значењу као вриједност васпитно-образовног система.

Буџетирање активности за развој инклузивног васпитања и образовања

Према анализи важећих законских и подзаконских аката на предшколском, основношколском и средњошколском нивоу образовних система у Босни и Херцеговини може се закључити да не постоји дефинисана обавеза буџетирања активности које имају за циљ развој инклузије нити у једном документу.

Као примјер дјелимичног изузетка се може навести Закон о предшколском одгоју и образовању Босанско-подрињског кантона гдје се у члану 63 наводи да се „из буџета оснивача осигуравају средства за развој дјелатности предшколског васпитања и образовања, професионално усавршавање кадрова, финансирање одјељења предшколских установа у болницама, одјељења за дјецу са посебним потребама при одговорајућим заводима, за дјецу националних мањина, посебно дјецу Рома...“

Исти текст се наводи у члану 46 Оквирног закона о предшколском васпитању и образовању у Босни и Херцеговини.

У Закону о одгоју и образовању у основној школи Западнохерцеговачког кантона наведено је да се требају осигурати додатна средства за образовање „даровитих ученика, ученика националних мањина и ученика с тешкоћама у развоју“, али није дефинисан начин финансирања.

У Закону о предшколском одгоју и наобразби Западнохерцеговачког кантона дјелимично може бити споменут члан 45 којим се предвиђа издвајање средстава за „програме васпитања и наобразбе за дјецу с тешкоћама у развоју“.

У Закону о основном одгоју и образовању у Херцеговачко-неретванском кантону наведено је да се осигуравају средства у кантоналном буџету и то за „трошкове школовања надарених ученика и дјеце с тешкоћама у развоју“.

Налази фокус-групних интервјуа у потпуности су усклађени с налазима анализе прописа. Учесници истичу како не постоји буџетирање активности које би довеле до потпуног развоја инклузивног васпитања и образовања. У контексту буџетирања за инклузију највише се истичу асистенти у настави, који се опет односе само на ученика с тешкоћама/инвалидитетом, док се буџетирање у ширем значењу инклузије не налази у пракси.

САЖЕТАК АНАЛИЗЕ ЗАКОНСКИХ АКТА И ФОКУС-ГРУПНИХ ИНТЕРВЈУА

Сумарно се може закључити како у свим анализираним сегментима постоје изазови у разумијевању, планирању и спровођењу инклузивног васпитања и образовања. У првом реду, **разумијевање инклузивног васпитања и образовања најчешће је усмјерено на дјецу с тешкоћама/инвалидитетом, уз евентуално још неке истакнуте групе које су маргинализоване.** Надаље, у складу с разумијевањем инклузивног васпитања и образовања у Босни и Херцеговини, **планирање и спровођење усмјерено је највише на наведене групе дјеце/ученика.** Различитост код ученика у најширем смислу често није препозната као саставни дио инклузивног приступа у васпитању и образовању, односно индивидуално планирање и имплементација васпитно-образовног процеса у складу са способностима, потребама и интересима сваког ученика без обзира на поријекло различитости није препозната у довољној мјери. Исто тако, спровођење васпитно-образовног процеса често је усмјерено доминантно на садржаје који се подучавају и исходе учења, док се недовољно посвећује пажња процесу васпитања и образовања који ће код сваког ученика довести до постизања различитих исхода (зависно од способности). Јединствени исходи учења, као и јединствени садржаји по наставним предметима, представљају значајан изазов спровођења инклузивног васпитања и образовања, што значи да **наставни планови и програми нису флексибилни.**

У анализи законских аката видљиво је да се ресурси потребни за спровођење инклузивног васпитања и образовања не наводе, тако да је тешко очекивати да буду дијелом праксе у васпитно-образовним установама. Ресурси јесу и родитељи. Међутим, кроз анализу је видљиво да је препоручена и реализована, углавном, **класична сарадња без укључености родитеља у процес планирања, активног учешћа у спровођењу наставног плана и програма, детекције ресурса** и слично. Ресурси су и наставници. Међутим, не постоји дефинисан механизам размјене знања између запослених у различитим васпитно-образовним установама. **Стручно усавршавање је прописано, али оно није нужно повезано са унапређењем компетенција потребних за развој инклузивног васпитања и образовања.** У том смислу ни **мултисекторска сарадња није прописана**, изузев када се ради о дјечи која имају веће моторичке тешкоће, хроничне болести, она који су хоспитализована и слично.

Учесници фокус-групних интервјуа у највећој мјери потврђују налазе из анализе прописа, истичући како формални протоколи сарадње међу различитим секторима постоје, али практична реализација тих протокола своди се најчешће на сарадњу у подручју категоризације дјеце с тешкоћама/инвалидитетом и то најчешће кроз сарадњу са сектором социјалне заштите и понекад са здравственим сектором. **Перцепција инклузивност у виду међусекторске сарадње са циљем коришћења свих ресурса за усклађивање са дјететовим способностима, потребама и интересима најчешће изостаје.** Анализа законских докумената показује да **не постоји прописана обавеза сарадње у транзиционим периодима ни у једном документу.**

Фокус-групни интервјуи потврђују у највећој мјери изостанак сарадње у транзиционим периодима, а учесници истичу како ова сарадња постоји, али увелико зависи од ентузијазма појединаца унутар система. **Већина учесника истиче потребу за додатним знањима у подручју сарадње у транзиционим периодима.**

Буџетирање развоја инклузивног васпитања и образовања није прописано као обавеза, изузев када се спомињу асистенти у настави, што је опет усмјерено ка дјечи са инвалидитетом.

2. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ

Инклузивно васпитање и образовање представља изазов од разумијевања самог појма, преко дуготрајног и свеобухватног процеса промјена до коначног значења саме инклузивне праксе. Како би смјернице биле разумљиве на потребном нивоу, важно је истакнути да инклузивно васпитање и образовање представља систем вриједности који се **темељи на уважавању сваког дјетета/ученика, са свим различитостима и који приступа сваком дјетету/ученику индивидуално узимајући у обзир његове способности, потребе и интересе.**

Инклузивни систем вриједности не искључује садржаје и исходе учења из кључног приоритета у васпитно-образовном процесу, али упућује на важност мјерења постигнућа мјером прилагођеном сваком поједином дјетету и ученику, а не прописаним/дефинисаним стандардима. У том смислу, исходи учења представљају циљ за дијете/ученика, али они морају бити дефинисани у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима дјетета/ученика, без обзира на ниво образовања. У приоритете инклузивног образовања, уз садржаје и прилагођене исходе, свакако спада и процес којим се долази до исхода. Инклузивно васпитање и образовање не познаје просјек нити одступања од просјека, већ ствара мјеру постигнућа у односу на свако поједино дијете/ученика, па мјерило исхода постају способности, потребе и интереси дјетета/ученика, а не унапријед дефинисани планови и њихова реализација. Систем вредновања и оцјењивања у инклузивном васпитању и образовању није последица унапријед дефинисаних критеријума већ представља процес у средишту кога је појединац са свим својим специфичностима, уз препоруку примјене формативног оцјењивања. Инклузивност искључује појам категорија, па се инклузивно васпитање и образовање не може посматрати у контексту различитих категорија ученика. **Васпитно-образовни процес је инклузиван у оној мјери у којој је флексибилан да одговори на способности, потребе и интересе сваког појединца, односно читује се кроз диференцираност и примјену метода, материјала, техника, вредновања и др., у складу са дјецом/ученицима који учествују у васпитно-образовном процесу.**

Полазећи од претпоставке да су сва дјеца/ученици различити, инклузивно васпитање и образовање не представља систем позитивне дискриминације већ вриједност која гарантује свакоме максимално искоришћавање потенцијала, максимизирање постигнућа уз бригу о унутрашњем стању појединца. Инклузивно у контексту ових смјерница значи разумљиво, достигну и емоционално угодно за сву дјецу/ученике.

Инклузивно васпитање и образовање не може се постићи дефинисањем јединственог нефлексибилног стандарда на нивоу Босне и Херцеговине, јер као такав не може одговорити на способности, потребе и интересе сваког дјетета/ученика, односно не може уважавати све различитости.

Смјернице за инклузивно васпитање и образовање подијељене су у двије групе:

1. Смјернице на нивоу законских и подзаконских прописа и
2. Смјернице на нивоу пракси.

Све смјернице произашле су из описане методологије анализе законских и подзаконских аката, међународних прописа на које се обавезала Босна и Херцеговина, те фокус-групних интервјуа.

2.1. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ НА НИВОУ ЗАКОНСКИХ И ПОДЗАКОНСКИХ ПРОПИСА

У складу с раније наведеним подацима из анализа законских и подзаконских прописа, кључни изазови на овом нивоу односе се на: неуједначеност дефинисања инклузивног васпитања и образовања у различитим прописима; термилошку неуједначеност различитих категорија дјецe/ученика; нејасно дефинисање ресурса потребних за спровођење инклузивног васпитања и образовања; недовољну флексибилност наставних планова и програма у односу на различитости код дјецe/ученика; недовољно јасно дефинисање развоја партнерског односа с родитељима у смислу укључивања у креирање васпитно-образовног процеса и детекцију ресурса за пружање подршке породицама; недовољну размјену знања између васпитно-образовних установа; недовољну сарадњу у транзиционим периодима; недовољну међусекторску сарадњу; изостанак јасно прописане обавезе стручног усавршавања у подручју инклузије; изостанак обавезе буџетирања активности које имају за циљ развој инклузивног васпитања и образовања.

Како би се на нивоу Босне и Херцеговине адекватно одговорило на наведене изазове, потребно је дјеловати у складу са сљедећим смјерницама.

СМЈЕРНИЦА 1: Унаприједити законске и подзаконске прописе који ће осигурати инклузивност васпитно-образовног процеса на свим нивоима.

АКТИВНОСТ 1:

Усклађивање дефиниције инклузивног васпитања и образовања на свим нивоима измјеном легислативе.

У свим законима и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање потребно је навести јединствену дефиницију инклузивног васпитања и образовања. Приједлог дефиниције: „**Инклузивно васпитање и образовање јест осигурање приступа, учешћа и постигнућа свих без обзира на различитости, у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима**“.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Дефиниција инклузије усклађена у свим законским и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање.

АКТИВНОСТ 2:

Усклађивање терминологије и врсте подршке за дјецу и ученике.

У свим законима и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање, а који не укључују остваривање права на основу утврђених категорија и нивоа, укинути категорије дјецe/ученика. Код описа дјецe/ученика у свим законима и подзаконским актима потребно је користити модел људских права који се заснивају на преосталим способностима, потребама и интересима, те на прилагођавању фактора средине дјетету/ученику, чиме се стварају могућности за учешће, развој и постизање постигнућа. Умјесто коришћења категорија дјецe/ученика на основу припадности одређеним групама, потребно је дефинисати системе подршке без обзира о којим се различитостима ради.

Подршка се дефинише у односу на интензитет и временско трајање. У односу на интензитет подршка се дијели на свеобухватну и дјелимичну подршку. Свеобухватна подршка одређује се у случајевима када је дјетету/ученику потребна подршка у свим сегментима васпитно-образовног процеса, док се дјелимична подршка одређује када је дјетету/ученику потребна подршка само у одређеним сегментима васпитно-образовног процеса.

У односу на временско трајање разликује се привремена, повремена и трајна подршка. Привремена подршка намијењена је дјетету/ученику на ограничено временско трајање у континуитету, нпр. уколико је ученику потребна подршка за усвајање наставних садржаја из неког васпитно-образовног предмета на одређеном нивоу образовања. Нпр. уколико ученику треба подршка у савладавању наставних садржаја математике у предметној настави, тада је потребна дјелимична привремена подршка.

Повремена подршка је она која је потребна дјетету/ученику у одређеним активностима током васпитно-образовног процеса. На примјер, уколико дијете треба подршку током теренске наставе, тада ће му бити осигурана дјелимична повремена подршка само у тим ситуацијама.

Трајна подршка осигурава се за дијете/ученика коме је потребна подршка у континуитету током цијелог васпитно-образовног процеса. На примјер, уколико дијете треба индивидуалну подршку у усвајању наставних садржаја током цијелог васпитања и образовања, биће му осигурана свеобухватна трајна подршка.

Како би се утврдио одговарајући интензитет и трајање подршке дјетету/ученику, потребно је континуирано пратити дијете/ученика и у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима утврђивати облик подршке. Наведени облици подршке требају бити дефинисани прописима.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Терминологија и врста подршке усклађена у свим законским и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање.

АКТИВНОСТ 3:

Дефинисање стандарда људских и материјалних ресурса за спровођење инклузивног васпитања и образовања.

У оквиру педагошких стандарда или кроз додатни подзаконски акт потребно је јасно дефинисати који су људски и материјални ресурси потребни васпитно-образовној установи за спровођење инклузивног васпитања и образовања. Ресурси требају бити детаљно описани, али **флексибилни у односу на сваку поједину васпитно-образовну установу с циљем омогућавања инклузивног васпитања и образовања**. Стандард не може бити јединствен за све васпитно-образовне установе, јер као такав не може одговорити на све потенцијале, способности, потребе и интересе ученика у појединој васпитно-образовној установи.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Подзаконским актом дефинисани људски и материјални ресурси потребни васпитно-образовној установи за спровођење инклузивног васпитања и образовања.

АКТИВНОСТ 4:

Диференцирање васпитно-образовног процеса у односу на различите потенцијале, способности, потребе и интересе.

У прописима који дефинишу врсте васпитно-образовних програма потребно је омогућити диференцирање васпитно-образовног процеса у односу на способности, потребе и интересе дјетета. Досадашњу праксу индивидуалних, индивидуализованих и прилагођених програма проширити на индивидуализацију за свако дијете у складу с потребом и у односу на различитост (а не на степен и врсту тешкоћа).

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Врсте васпитно-образовних програма диференцираних у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима дјетета/ученика.

АКТИВНОСТ 5:

Успостављање механизма мултидисциплинарне и међусекторске сарадње за развој и спровођење инклузивног васпитања и образовања.

У оквиру ове активности потребно је развити реферални механизам за дјецу/ученике којима је потребна подршка из више ресора, с јасно дефинисаним садржајем споразума о сарадњи, у циљу пружања свеобухватне подршке дјетету/ученику у инклузивном васпитању и образовању.

Надаље, потребно је прописати обавезу израде транзиционог програма који ће бити саставни дио педагошког картона који прати свако дијете/ученика кроз систем, од предшколског, преко основног до средњег васпитања и образовања.

Међусекторски механизми требају осигурати све облике сарадње који су потребни за пружање свеобухватне подршке дјетету/ученику у васпитно-образовном процесу с обзиром на то да она често изискује активно дјеловање више ресора као што су, уз васпитно-образовни сектор, сектор социјалне заштите и здравствени сектор. Механизми требају укључивати и међусекторску расподелу финансијских средстава потребних за инклузивно васпитање и образовање, као и јасно дефинисане изворе осигурања свих облика подршке потребних дјецу/ученицима, као што је нпр. асистент у настави, персонални асистент, рана детекција, рана интервенција, (ре)хабилитација и др. Одговорност за осигурање подршке дјетету/ученику у инклузивном васпитању и образовању треба бити јасно дефинисана међусекторски на нивоу Босне и Херцеговине.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Израђени споразуми о међусекторској сарадњи.
- Развијен реферални механизам за дјецу/ученике којима је потребна подршка у васпитању и образовању из више сектора.
- Прописана обавеза израде транзиционог програма за дијете/ученика.
- Прописана обавеза увођења педагошког картона за свако дијете/ученика.

АКТИВНОСТ 6:

Буџетирање активности које имају за циљ развој инклузивног васпитања и образовања.

Потребно је прописати обавезу осигурања финансијских средстава у буџетима на свим нивоима са циљем континуираног улагања средстава у опремање, стручно усавршавање и развој стручних капацитета у подручју инклузивног васпитања и образовања. Обавеза буџетирања би требала бити на годишњем нивоу у континуитету.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Прописана обавеза осигурања финансијских средстава у буџетима на свим нивоима за развој и спровођење инклузивног васпитања и образовања.

АКТИВНОСТ 7:

Дефинисање обавезног стручног усавршавања у подручју инклузивног васпитања и образовања.

Подзаконским актима је потребно дефинисати садржај, број сати и исходе стручног усавршавања за запослене у васпитно-образовним установама из области инклузивног васпитања и образовања. Стручно усавршавање треба имати дефинисан и систем менторства, те образовно-савјетодавног рада са циљем развоја техничких вјештина, односно стицања знања примјенљивог у пракси инклузивног васпитања и образовања. Програм стручног усавршавања би требао бити обавезан за све запослене у васпитно-образовним установама.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Подзаконским актима дефинисан садржај, број сати и исходи стручног усавршавања за запослене у васпитно-образовним установама из области инклузивног васпитања и образовања.

Табела 2: Приказ активности, носилаца и исхода за Смјерницу 1 на нивоу законских и подзаконских прописа

СМЈЕРНИЦА 1: Унаприједити законске и подзаконске прописе који ће осигурати инклузивност васпитно-образовног процеса на свим нивоима.		
АКТИВНОСТ	НОСИЛАЦ	ИСХОДИ
<i>АКТИВНОСТ 1: Усклађивање дефиниције инклузивног васпитања и образовања на свим нивоима измјеном легислативе.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Дефиниција инклузије усклађена у свим законским и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање.
<i>АКТИВНОСТ 2: Усклађивање терминологије и врсте подршке за дјецу и ученике.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Терминологија и врста подршке усклађена у свим законским и подзаконским актима који се директно или индиректно односе на васпитање и образовање.
<i>АКТИВНОСТ 3: Дефинисање стандарда људских и материјалних ресурса за спровођење инклузивног васпитања и образовања.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Подзаконским актом дефинисани људски и материјални ресурси потребни васпитно- образовној установи за спровођење инклузивног васпитања и образовања.
<i>АКТИВНОСТ 4: Диференцирање васпитно-образовног процеса у односу на различите потенцијале, способности, потребе и интересе.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Врсте васпитно-образовних програма диференцираних у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима дјетета/ученика.
<i>АКТИВНОСТ 5: Успостављање механизма мултидисциплинарне и међусекторске сарадње за развој и спровођење инклузивног васпитања и образовања.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Израђени споразуми о међусекторској сарадњи. Развијен реферални механизам за дјецу/ученике којима је потребна подршка у васпитању и образовању из више сектора. Прописана обавеза израде транзиционог плана за дијете/ученика. Прописана обавеза увођења педагошког картона за свако дијете/ученика.
<i>АКТИВНОСТ 6: Буџетирање активности које имају за циљ развој инклузивног васпитања и образовања.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Прописана обавеза осигурања финансијских средстава у буџетима на свим нивоима за развој и спровођење инклузивног васпитања и образовања.
<i>АКТИВНОСТ 7: Дефинисање обавезног стручног усавршавања у подручју инклузивног васпитања и образовања.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Подзаконским актима дефинисан садржај, број сати и исходи стручног усавршавања за запослене у васпитно-образовним установама из области инклузивног васпитања и образовања.

2.2. СМЈЕРНИЦЕ ЗА ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ НА НИВОУ ПРАКСИ

Кључни изазови, према налазима фокус-групних интервјуа, у инклузивном васпитању и образовању на нивоу пракси односе се на: недовољну упознатост запослених у васпитно-образовним установама са инклузивним васпитањем и образовањем; незадовољавајући ниво компетенција стручног кадра у подручју планирања и спровођења инклузивног васпитања и образовања; недовољна међусекторска сарадња у циљу спровођења инклузивног васпитања и образовања; незадовољавајући ниво укључености родитеља као партнера у васпитно-образовни процес; незадовољавајући ниво укључености ученика у активно креирање васпитно-образовног процеса; недовољна сарадња васпитно-образовних установа и актера других релевантних сектора у транзиционим и другим периодима дјетета/ученика; недовољна флексибилност исхода учења.

Да би се на нивоу Босне и Херцеговине адекватно одговорило на наведене изазове, потребно је дјеловати у складу са сљедећим смјерницама.

СМЈЕРНИЦА 2: Развити ресурсе потребне за спровођење инклузивног васпитања и образовања.

АКТИВНОСТ 1:

Развој система подршке у инклузивном образовању.

У циљу имплементације ове активности првенствено је потребно **потписати меморандум о сарадњи** између васпитно-образовних установа и свих релевантних институција, установа и организација из ресора социјалне и здравствене заштите и невладиног ресора.

Систем подршке у инклузивном образовању треба обухваћати осигурање ресурса за пружање директне подршке дјецима/ученицима у складу с њиховим потенцијалима, способностима, потребама и интересима. Неки облици директне подршке укључују формирање стручног тима за пружање подршке у спровођењу инклузивног васпитања и образовања на нивоу васпитно-образовне установе, осигурање асистенције ученицима и наставницима као непосредне помоћи у извођењу васпитно-образовног процеса, израђивање програма вршњачке подршке, формирање мобилних стручних тимова од вањских стручних ресурса који ће бити континуирана подршка васпитно-образовним установама у планирању, спровођењу и праћењу инклузивног васпитно-образовног процеса.

Ова активност укључује и **израду базе података с наведеним свим људским и материјалним ресурсима по васпитно-образовним установама и на нивоу локалне заједнице** како би се исти могли искористити у циљу пружања адекватне подршке инклузивном васпитно-образовном процесу, а у складу с потенцијалима, способностима, потребама и интересима дјетета/ученика. Ресурси требају укључивати све надлежне ресоре, од васпитно-образовног, система социјалне и здравствене заштите до невладиних организација.

Напосљетку, у оквиру ове активности потребно је **детектовати архитектонске и комуникацијске баријере**, те на основу базе података **израдити план уклањања баријера** и активно **дјеловати на уклањању** истих.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Потписани меморандуми о сарадњи између васпитно-образовних установа и свих релевантних институција, установа и организација из ресора социјалне и здравствене заштите, те невладиног сектора.
- Осигурани ресурси за пружање директне подршке дјецци/ученицима у инклузивном васпитању и образовању: 1) формиран стручни тимови за пружање подршке у спровођењу инклузивног васпитања и образовања; 2) осигурана асистенција; 3) израђени програми вршњачке подршке на нивоу васпитно-образовне установе; 4) формиран мобилни стручни тимови.
- Израђена база података с материјалним и људским ресурсима за пружање подршке инклузивном васпитању и образовању.
- Детектоване архитектонске и комуникацијске баријере, израђен план њихова уклањања, те уклоњене архитектонске и комуникацијске баријере.

АКТИВНОСТ 2:

Редефинисање уписне политике у васпитно-образовним установама.

У циљу равноправног приступа васпитању и образовању све дјеце/ученика потребно је развити модел инклузивног васпитања и образовања прилагођен потенцијалима, способностима, потребама и интересима све дјеце/ученика, а посебно на средњошколском нивоу, гдје је важно омогућити модуларно образовање, **омогућити континуирано каријерно праћење и савјетовање, развити модел ране професионалне оријентације, те планирати транзицију од средње школе до тржишта рада** која ће се ослањати на континуирано каријерно праћење током основношколског васпитања и образовања. Програм континуираног каријерног праћења и савјетовања, те модела ране професионалне оријентације потребно је израдити на нивоу Босне и Херцеговине.

Ова активност укључује и **потписивање споразума о сарадњи између васпитно-образовних установа и привредних субјеката** са циљем континуираног информисања о потребама тржишта рада, али и омогућавања извођења практичне наставе за све ученике са осигураним високим квалитетом у циљу развоја техничких вјештина.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Развијен програм континуираног каријерног праћења и савјетовања с моделом ране професионалне оријентације.
- Континуирано спровођење каријерног праћења и савјетовања ученика.
- Спровођење ране професионалне оријентације.
- Потписани споразуми о сарадњи између васпитно-образовних установа и привредних субјеката.

АКТИВНОСТ 3:

Унапређење иницијалног образовања наставника.

У оквиру ове активности нужно је **креирати наставне планове и програме на наставничким факултетима за рад у инклузивном окружењу**. Како би спровођење инклузивног васпитања и образовања било могуће на нивоу праксе, сви будући стручњаци запослени у васпитно-образовним установама требају стећи компетенције за диференцирани приступ васпитно-образовном процесу у коме ће основна смјерница бити потенцијали, способности, потребе и интереси дјетета/ученика.

Исто тако, у циљу континуираног усклађивања потреба праксе с компетенцијама које наставници стичу током иницијалног образовања, важно је **развити и јачати партнерске сарадње наставничких факултета, педагошких завода и васпитно-образовних установа**. Приступ током иницијалног образовања будућих запослених у васпитно-образовним установа треба континуирано ажурирати и усклађивати с потребама праксе.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Развијени и примијењени наставни планови и програми иницијалног образовања наставника на наставничким факултетима.
- Потписани меморандуми о сарадњи између наставничких факултета, педагошких завода и васпитно-образовних установа.

АКТИВНОСТ 4:

Спровођење програма стручног усавршавања запослених у васпитно-образовним установама.

На годишњем нивоу је потребно **организовати и имплементирати стручна усавршавања свих запослених у васпитно-образовним установа** на свим нивоима васпитања и образовања у области инклузивног васпитања и образовања. **Програм стручног усавршавања** треба се састојати од теоријских и практичних елемената уз обавезно менторство и образовно-савјетодавни рад. За сваки програм стручног усавршавања требају бити дефинисани исходи учења, садржаји, трајање, уз јасно дефинисане техничке вјештине, односно примјенљива практична знања која ће полазници стећи током стручног усавршавања. За сваки облик стручног усавршавања треба бити осигуран ментор који ће омогућити даљу примјену стечених знања у пракси. Стручна усавршавања требају бити спровођена у континуитету сваке педагошке/школске године уз евалуацију постигнутих резултата усавршавања. Свака васпитно-образовна установа треба креирати план и програм стручног усавршавања у области инклузивног васпитања и образовања у складу с потребама. Програм не може бити јединствен на нивоу Босне и Херцеговине јер као такав не може одговорити стварним потребама инклузивног васпитања и образовања у свакој васпитно-образовној установи.

На нивоу васпитно-образовне установе могу бити именовани ментори за одређене програме стручног усавршавања уколико посједују адекватни ниво теоријских и практичних знања, вјештина и компетенција. Ментори се могу именовати и из вањских ресурса у циљу осигурања највећег нивоа квалитета и ефеката спроведеног стручног усавршавања.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Педагошки заводи.

ИСХОДИ:

- Израђени програми стручног усавршавања на нивоу васпитно-образовних установа у области инклузивног васпитања и образовања.
- Организовани и имплементирани програми стручног усавршавања свих запослених у васпитно-образовним установа у области инклузивног васпитања и образовања.
- Именовани ментори за програме стручног усавршавања.

АКТИВНОСТ 5:

Активно укључивање дјетета/ученика у креирање васпитно-образовног процеса.

Свака васпитно-образовна установа у оквиру свог годишњег плана рада **треба израдити детаљан план укључивања дјече/ученика у креирање годишњег плана и програма рада, метода и техника презентације наставних садржаја, планирања, постизања исхода, те праћења и вредновања постигнућа.** Инклузивно васпитање и образовање ученика посматра холистички, те узима у обзир све ученикове посебности како би се одредио најбољи начин презентације садржаја у циљу максимизирања исхода учења. Активним укључивањем ученика у креирање васпитно-образовног процеса постићи ће се помак фокуса са садржаја и очекиваног исхода на процес, постизања исхода и усвајање садржаја, а који се разликује код сваког ученика у зависности од његових потенцијала, способности, потреба и интереса. Циљ васпитно-образовне установе потребно је усмјерити на васпитно-образовни процес као приоритет, а исход учења и количину усвојених садржаја је потребно посматрати само као посљедицу васпитно-образовног процеса. Што ће процес васпитања и образовања бити више у складу с различитостима ученика то ће и исходи бити прилагођенији, а самим тиме и у складу са стварним учениковим потенцијалима, способностима, потребама и интересима. Васпитно-образовна установа треба ревидирати план укључивања ученика у креирање васпитно-образовног процеса на годишњем нивоу како би исти био усклађен са структуром различитости ученика.

НОСИОЦИ АКТИВНОСТИ:

- Васпитно-образовне установе.

ИСХОДИ:

- Израђени планови укључивања дјече/ученика у креирање годишњег плана и програма рада, метода и техника презентације наставних садржаја, планирања провјера знања, постизања исхода, те праћења и вредновања постигнућа.

АКТИВНОСТ 6:

Активно укључивање родитеља као партнера у васпитно-образовни процес.

Свака васпитно-образовна установа, у оквиру свог годишњег плана рада, треба **израдити план укључивања родитеља у креирање и спровођење васпитно-образовног процеса.** План треба детаљно описати облике сарадње с родитељима, методе развоја партнерства, могућности укључивања родитеља у креирање васпитно-образовног процеса, те начине евалуације ефеката сарадње с родитељима. Циљ успостављања сарадње с родитељима јест максимизирање ресурса у најбољем интересу дјетета, детекција потенцијала, способности, потреба и интереса дјетета/ученика, те креирање најефикаснијих приступа дјетету/ученику. Васпитно-образовна установа би требала на годишњем нивоу ревидирати израђени план. Осим подршке

дјеци/ученицима, план сарадње с родитељима треба имати и сврху детекције ресурса на локалном нивоу који су потребни за подршку породици, те заједничко дјеловање у циљу цјеловите подршке породици.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Васпитно-образовне установе.

ИСХОДИ:

- У оквиру годишњег плана рада васпитно-образовне установе израђени планови укључивања родитеља у креирање и спровођење васпитно-образовног процеса на нивоу васпитно-образовне установе.
- Евалуирани ефекти сарадње с родитељима на развој и спровођење инклузивног васпитно-образовног процеса.

АКТИВНОСТ 7:

Развој оквира за праћење и евалуацију инклузивног образовања у васпитно-образовним установама.

У циљу континуираног праћења развоја, спровођења и ефеката инклузивног васпитања и образовања, важно је **дефинисати критеријуме за утврђивање инклузивности васпитно-образоване установе, те инструменте за праћење и евалуацију**. Критеријуми инклузивности и инструменти за праћење и евалуацију требају бити јединствени на нивоу Босне и Херцеговине, а спровођење праћења и евалуације треба бити екстерно у циљу повећања објективности налаза. Праћење се треба спроводити на годишњем нивоу, док је евалуацију потребно спроводити најмање једном у четири године. Критеријуми требају бити израђени у сарадњи са стручњацима из васпитно-образовне праксе, родитељима, невладиним организацијама и академском заједницом.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Дефинисани критеријуми инклузивности васпитно-образовних установа на нивоу Босне и Херцеговине.
- Развијени инструменти за праћење и евалуацију развоја, спровођења и ефеката инклузивног васпитања и образовања.
- Континуирано спровођено праћење на годишњем нивоу.
- Континуирано спровођена евалуација на четворогодишњем нивоу.

Табела 3. Приказ активности, носилаца активности и исхода за Смјерницу 2 на нивоу пракси.

СМЈЕРНИЦА 2: Развити ресурсе потребне за спровођење инклузивног васпитања и образовања		
АКТИВНОСТ	НОСИЛАЦ	ИСХОДИ
<p><i>АКТИВНОСТ 1:</i> Развој система подршке у инклузивном образовању.</p>	<p>Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.</p>	<p>Потписани меморандуми о сарадњи између васпитно-образовних установа и свих релевантних институција, установа и организација из ресора социјалне и здравствене заштите, те невладиног сектора.</p> <p>Осигурани ресурси за пружање директне подршке дјечи/ученицима у инклузивном васпитању и образовању: 1) формиран стручни тимови за пружање подршке у спровођењу инклузивног васпитања и образовања; 2) осигурана асистенција; 3) израђени програми вршњачке подршке на нивоу васпитно-образовне установе; 4) формиран мобилни стручни тимови.</p> <p>Израђена база података с материјалним и људским ресурсима за пружање подршке инклузивном васпитању и образовању.</p> <p>Детектоване архитектонске и комуникацијске баријере, израђен план њиховог уклањања, те уклоњене архитектонске и комуникацијске баријере.</p>
<p><i>АКТИВНОСТ 2:</i> Редефинисање уписне политике у васпитно-образовним установама.</p>	<p>Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.</p>	<p>Развијен програм континуираног каријерног праћења и савјетовања с моделом ране професионалне оријентације.</p> <p>Континуирано спровођење каријерног праћења и савјетовања ученика.</p> <p>Спровођење ране професионалне оријентације.</p> <p>Потписани споразуми о сарадњи између васпитно-образовних установа и привредних субјеката.</p>

<p>АКТИВНОСТ 3: Унапређење иницијалног образовања наставника.</p>	<p>Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.</p>	<p>Развијени и примијењени наставни планови и програми иницијалног образовања наставника на наставничким факултетима. Потписани меморандуми о сарадњи између наставничких факултета, педагошких завода и васпитно-образовних установа.</p>
<p>АКТИВНОСТ 4: Спровођење програма стручног усавршавања запослених у васпитно-образовним установама.</p>	<p>Педагошки заводи.</p>	<p>Израђени програми стручног усавршавања на нивоу васпитно- образовних установа у области инклузивног васпитања и образовања. Организовани и имплементирани програми стручног усавршавања свих запослених у васпитно-образовним установама у области инклузивног васпитања и образовања. Именовани ментори за програме стручног усавршавања.</p>
<p>АКТИВНОСТ 5: Активно укључивање дјетета/ученика у креирање васпитно-образовног процеса.</p>	<p>Васпитно-образовне установе.</p>	<p>Израђени планови укључивања дјетета/ученика у креирање годишњег плана и програма рада, метода и техника презентације наставних садржаја, планирања провјера знања, постизања исхода те праћења и вредновања постигнућа.</p>
<p>АКТИВНОСТ 6: Активно укључивање родитеља као партнера у васпитно-образовни процес.</p>	<p>Васпитно-образовне установе.</p>	<p>Израђени планови укључивања родитеља у креирање и спровођење васпитно-образовног процеса на нивоу васпитно-образовне установе. Евалуирани ефекти сарадње с родитељима на развој и спровођење инклузивног васпитно-образовног процеса.</p>

<p>АКТИВНОСТ 7: Развој оквира за праћење и евалуацију инклузивног образовања у васпитно-образовним установама.</p>	<p>Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.</p>	<p>Дефинисани критеријуми инклузивности васпитно-образовних установа на нивоу Босне и Херцеговине. Развијени инструменти за праћење и евалуацију развоја, спровођења и ефеката инклузивног васпитања и образовања. Континуирано спровођено праћење на годишњем нивоу. Континуирано спровођена евалуација на четворогодишњем нивоу.</p>
---	--	--

СМЈЕРНИЦА 3: Формализовати међусекторску и међуинституционалну сарадњу у подручју инклузивног образовања.

АКТИВНОСТ 1:

Успостављање ефикаснијег механизма сарадње образовног сектора, сектора социјалне заштите и здравства у циљу квалитетне опсервације дјече/ученика.

Како би се осигурао проток информација о дјетету/ученику између наведена три сектора, важно је **потписати споразум о сарадњи, израдити базу података** о потенцијалима, способностима, потребама и интересима дјече/ученика, те потребама за подршком и **спроводити развијени реферални механизам**. Информације из сва три сектора требају бити доступне свим релевантним установама у циљу координисаног коришћења ресурса како би се осигурала потребна подршка и високи квалитет васпитно-образовног рада. У прикупљање информација требају бити укључени сви стручњаци који раде са дјететом/учеником као и родитељи, те само дијете/ученик.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Потписани споразуми о сарадњи.
- Израђена база података о дјечи/ученицима и потребама за подршком.
- Спровођење рефералног механизма.

АКТИВНОСТ 2:

Формализовање сарадње између образовања, тржишта рада и других кључних партнера.

У циљу постизања максималног ефекта васпитања и образовања на самосталност дјетета/ученика, кроз коначно укључивање на тржиште рада, потребно је **потписати споразум о сарадњи између васпитно-образовних установа, институција из сектора рада, здравствених и социјалних институција и установа**. Увезивањем свих релевантних актера из наведених ресора постиже се континуирано планирање за дијете/ученика од најранијег укључивања у васпитно-образовни систем, а у циљу развоја компетенција које ће резултирати како социјалном тако и економском самосталношћу дјетета/ученика. Хоризонталним и вертикалним увезивањем свих актера укључених непосредно или посредно у васпитање и образовање дјетета/ученика постиже се максимизирање ефеката коришћених ресурса за пружање подршке током васпитања и образовања.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.

ИСХОДИ:

- Потписани споразуми о сарадњи између васпитно-образовних установа, институција из сектора рада, здравствених и социјалних институција и установа.
- Унапријеђена хоризонтална и вертикална сарадња између институција и установа из сектора образовања и других релевантних сектора.

АКТИВНОСТ 3:

Успостављање координације невладиних организација у циљу систематичног коришћења доступних ресурса.

У оквиру невладиног сектора, кроз дугогодишње дјеловање бројних удружења, задужбина, фондација и фондова, развијени су значајни стручни и логистички ресурси за пружање подршке у планирању, спровођењу и праћењу инклузивног васпитања и образовања. Како би се развијени ресурси користили координисано и с највећим могућим ефектима, потребно је **израдити базу података са свим доступним стручним и материјалним ресурсима у невладиним организацијама** на локалном и државном нивоу. Коришћењем постојећих ресурса невладиног сектора омогућава се и спровођење дијела активности наведених у Смјерницама.

НОСИЛАЦ АКТИВНОСТИ:

- Агенција за предшколско, основно и средње образовање.

ИСХОДИ:

- Израђена база доступних стручних и материјалних ресурса у невладином сектору за подршку инклузивном васпитању и образовању.
- Унапријеђена подршка инклузивном васпитању и образовању.

Табела 4. Приказ активности, носилаца активности и исхода за Смјерницу 3 на нивоу пракси.

СМЈЕРНИЦА 3: Формализовати међусекторску и међуинституционалну сарадњу у подручју инклузивног образовања		
АКТИВНОСТ	НОСИЛАЦ	ИСХОДИ
<i>АКТИВНОСТ 1: Успостављање ефикаснијег механизма сарадње образовног сектора, сектора социјалне заштите и здравства у циљу квалитетне опсервације дјеце/ученика.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Потписани споразуми о сарадњи. Израђена база података о дјеци/ученицима и потребама за подршком. Спровођење рефералног механизма.
<i>АКТИВНОСТ 2: Формализовање сарадње између образовања, тржишта рада и других кључних партнера.</i>	Министарства надлежна за сектор васпитања и образовања.	Потписани споразуми о сарадњи између васпитно- образовних установа, институција из сектора рада, здравствених и социјалних институција и установа. Унапријеђена хоризонтална и вертикална сарадња између институција и установа из сектора образовања и других релевантних сектора.
<i>АКТИВНОСТ 3: Успостављање координације невладиних организација у циљу систематичног коришћења доступних ресурса.</i>	Агенција за предшколско, основно и средње образовање.	Израђена база доступних стручних и материјалних ресурса у невладином сектору за подршку инклузивном васпитању и образовању. Унапријеђена подршка инклузивном васпитању и образовању.

СМЈЕРНИЦА 4: Индивидуализовати исходе учења у инклузивном васпитању и образовању.

Основна карактеристика исхода учења у контексту инклузивног васпитања и образовања јест флексибилност, односно прилагодљивост на свако дијете/ученика, без обзира на којем је нивоу васпитања и образовања, у односу на његове потенцијале, способности, потребе и интересе. **Као такви исходи учења требају бити дефинисани за све нивое образовања очекиваним компетенцијским подручјима, независно од наставних планова и програма**, узимајући у обзир да је фокус инклузивног васпитања и образовања учешће дјетета/ученика и процес развоја компетенција, а не очекивана компетенције у односу на наставни план и програм на одређеном нивоу образовања.

У оквиру ове смјернице биће приказани примјери **исхода учења и очекиване изведбе**. Приказани примјери исхода учења примјенљиви су на свим нивоима образовања, независно од наставног плана и програма и независно од очекиваних компетенција на одређеном нивоу образовања.

Исходи учења у предложеном примјеру подијељени су у три подручја: **когнитивно, психомоторичко и афективно подручје**. Свако наведено подручје има неколико могућих исхода од којих дијете/ученик може постићи само један у најнижем нивоу очекиване изведбе, независно од нивоа образовања. Овакав приступ основа је инклузивног васпитања и образовања јер је усмјерен на **прилагођавање васпитно-образовног процеса дјететовим/учениковим потенцијалима, способностима, потребама и интересима и не захтијева од дјетета/ученика да се прилагоди том процесу изван својих способности**. **Коначни циљ није изједначавање ученика по нивоу исхода већ омогућавање учешћа у континуитету васпитно-образовног процеса.**

Шта се очекује од ученика конкретно у наставним јединицама?

1. У когнитивном подручју

ИСХОДИ УЧЕЊА	ОЧЕКИВАНА ИЗВЕДБА (дијете/ученик ће моћи)
<u>Памћење</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Запамтити, именовати, означити, обиљежити, препричати, саставити попис, описати, поновити. 2. Пажљиво слушати док трају усмјерене активности. 3. Приликом анализе садржаја реаговати на неке појмове у контексту активности. 4. Саставити попис главних догађаја. 5. Препричати причу уз властиту измјену завршног дијела.
<u>Разумијевање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Сажети, објаснити, расправити, навести примјере, препознати, предвидјети. 2. Препознати почетак и крај активности на основу правила постављених од стране групе. 3. Предвидјети наредни догађај на основу постављених критеријума. 4. Сажети причу у пет реченица.
<u>Примјена</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Израдити, извести, протумачити, изложити, приказати. 2. У складу са способностима приказивати властиту тумачење дијелова који се односе на садржај. 3. Извести закључак на основу примјене теореме. 4. Израдити нацрт приједлога у односу на понуђени садржај.
<u>Анализа</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Одвојити, упоредити, закључити. 2. Уочити узрочно-посљедичне везе у односу на активности које приказује кроз властиту тумачење. 3. Упоредити два догађаја у циљу издвајања разлика. 4. Издвојити карактеристике посматраног објекта.
<u>Процјена</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Изабрати, рангирати, вредновати, одредити приоритет, предвидјети, заступати. 2. Дијелити са групом идеју у контексту активности. 3. Рангирати кораке по важности у поступку рјешавања задатог проблема. 4. Изабрати најважнији критеријум за постизање најбољег резултата.
<u>Синтеза</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Комбиновати, креирати, повезати, планирати. 2. Примјењивати машту у рјешавању проблема предлагањем новог приступа у контексту активности. 3. Креирати нови производ на основу комбинације два и више коришћена производа. 4. Направити план реализације пројекта.

2. У психомоторичком подручју

ИСХОДИ УЧЕЊА	ОЧЕКИВАНА ИЗВЕДБА (дијете/ученик ће моћи)
<u>Имитација</u>	<ol style="list-style-type: none">1. Пратити и понављати операцију коју неко показује.2. Употребљавати материјал у циљу израде властитог производа у контексту или ван контекста активности.3. Приказати изглед објекта својим тијелом.4. Употребљавати алат у складу с показаним.
<u>Манипулација</u>	<ol style="list-style-type: none">1. Изводити операције уз инструкције водитеља.2. Користити материјал у контексту или ван контекста активности.3. Градити објекат уз јасна упутства и вођење вршњака.4. Сјећи материјал уз надзор наставника.
<u>Прецизација</u>	<ol style="list-style-type: none">1. Прецизно изводити операције.2. Употребљавати смислено материјал у складу са упутствима или властитим идејама.3. Демонстрирати тачан пут стварања производа.4. Самостално градити објекат вођен властитим идејама.
<u>Артикулација</u>	<ol style="list-style-type: none">1. Координирати више операција уз примјену двије или више вјештина.2. Укључити се у процес описивања насталог производа након упутстава за рад или у складу с властитим идејама.3. Реорганизовати процес стварања производа у циљу његовог побољшања.4. Понудити приједлог поправке производа уз претходну анализу процеса.
<u>Натурализација</u>	<ol style="list-style-type: none">1. Истовремено извршавати више операција с лакоћом.2. Започети и завршити задате активности у складу са упутствима или властитим идејама.3. Произвести објекат уз претходно дизајнирање нацрта на основу властите идеје.4. Уредити материјал након анализе грешака које се појављују у процесу рада.

3. У афективном подручју

ИСХОДИ УЧЕЊА	ОЧЕКИВАНА ИЗВЕДБА (дијете/ученик ће моћи)
<u>Прихваћање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Питати, слиједити, одговорити, користити. 2. Прихваћати боравак у васпитно-образовној установи у којој се одвија усмјерена активност или вјештине. 3. Прихваћати боравак у групи у којој се одвија усмјерена активност или вјештине. 4. Прихваћати индивидуалан рад током трајања усмјерених активности или вјештина. 5. Слушати тему која се реализује без активног учешћа. 6. Препознати почетак и крај активности на основу правила постављених од стране групе.
<u>Реаговање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Помоћи, саставити, прилагодити се, расправити, извијестити, одговорити, изградити. 2. Реаговати вербално или невербално на индивидуални подстицај у контексту или изван контекста активности. 3. Помоћи вршњаку у реализацији активности. 4. Извијестити о емоцијама које се јављају у ситуацијама фрустрације.
<u>Критичко вредновање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Објаснити, укључити, оправдати, процијенити, предложити, проучити, одабрати. 2. Самостално одабрати активности у контексту или ван контекста активности. 3. Приликом спровођења активности бирати вршњака за рад уз надзор водитеља активности. 4. Приликом спровођења активности не одбијати додијељеног вршњака за рад од стране водитеља активности.
<u>Организовање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Мијењати, уредити, комбиновати, допунити, ставити у однос, генерализовати, поштовати рокове. 2. Разврставати уџбенике и остали материјал потребан за рад у усмјереним активностима. 3. Завршавати задатке у складу са задатим роковима. 4. Генерализовати на основу доказа.
<u>Вредносно просуђивање</u>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Вредновати, користити, предложити, преправити, унаприједити, помоћи. 2. Самостално иницирати активности социјално прихватљиве и групи. 3. Давати идеје за активности које доприносе социјализацији. 4. Прихватати активности социјално прихватљиве и групи.

На свим нивоима образовања, без обзира на наставни план и програм и очекиване компетенције, у инклузивном васпитању и образовању за ученика се одређује најмање један од горе наведених исхода уз изражене компетенције (очекивана изведба – дијете/ученик ће моћи).

Као што је видљиво из наведеног примјера, компетенције су дефинисане на врло широкој скали изведбе и самим тиме су примјенљиве за свако дијете/ученика без обзира на различитости.

Оваквом индивидуализацијом исхода учења омогућује се учешће сваком дјетету/ученику, фокус се премјешта са садржаја и исхода на васпитно-образовни процес и постижу се циљеви инклузивног васпитања и образовања гдје је коначно праћење и вредновање у складу са дјететовим/учениковим способностима, потребама и интересима уз поштовање различитости.

3. ЗАКЉУЧАК

Васпитно-образовни системи у Босни и Херцеговини суочени су са бројним изазовима када се говори о инклузивности, како на нивоу законских и подзаконских аката тако и на нивоу пракси, с обзиром на то да постоји неуједначеност разумијевања појма *инклузивно васпитање и образовање*. Осим тога, међусекторска сарадња у подручју инклузије није на задовољавајућем нивоу, као што ни сарадња васпитно-образовних установа по питању размјене знања није заживјела у довољној мјери. Такође, увезаност свих актера и партнерство са дјецом/ученицима и њиховим породицама не функционише у потпуности што резултира парцијалном подршком и недовољно искоришћеним постојећим ресурсима. Иако у Босни и Херцеговини постоји јасна одређеност за развој инклузивног васпитања и образовања, спровођење је још увијек доминантно зависно од појединаца унутар система, те спорадичних иницијатива које нису међусекторски координисане, због чега су промјене успорене и неједнаке.

Из приказане анализе прописа и садржаја добијених фокус-групним интервјуима, јасно су видљиве потребе за улагањем даљњих напора у развој инклузивног васпитања и образовања. Спровођењем смјерница наведених у овом документу омогућиће се промјена парадигме и приступа дјечи/ученицима, од тренутно доминантне категоризације која води у одвајање различитих група дјеце/ученика према инклузивном приступу који у потпуности уважава различитости, не категоризује и не одређује успјех на основу различитих способности, потреба и интереса. Инклузивно васпитање и образовање, који ће се спроводити у складу са Смјерницама, ће омогућити успјех сваком дјетету/ученику, али и оно што је далеко важније - омогућиће ућешће у складу са способностима, потребама и интересима.

Промјене које се сугеришу на нивоу законских и подзаконских аката формализоваће инклузивно васпитање и образовање, појаснити његово значење и омогућити развој механизма који осигуравају адекватну подршку сваком ученику. С друге стране, промјене на нивоу праксе довешће до конкретног утицаја на повећање квалитета укључености дјеце/ученика и омогућити свакоме потпуно учешће, развој пуног потенцијала и проходност кроз васпитно-образовни систем с конкретним исходима, односно функционалним знањем које ће бити употребљиво кроз цијели живот појединца.

Инклузивно васпитање и образовање захтијева координисано дјеловање свих актера, од доносиоца одлука до свих укључених актера у спровођење инклузивног васпитања и образовања у БиХ. Координисано дјеловање у подручју инклузивног васпитања и образовања подразумијева коришћење свих расположивих ресурса с разумијевањем и искључиво у интересу дјетета/ученика. Смјернице су намијењене управо континуираном развоју инклузивног васпитања и образовања које се неће заснивати на разврставању у категорије већ на једнаким приликама за развој и коришћење властитих потенцијала. Индивидуализација у односу на дијете/ученика представља императив квалитетног васпитања и образовања - инклузивног васпитања и образовања. Само ако уважава свако дијете/ученика без обзира на различитост, васпитно-образовни систем испуњава своју основну сврху.

4. ЛИТЕРАТУРА

1. Booth, T. и Ainscow. M. (2008) *Индекс инклузивности: промицање учења и судјеловања у школама*, Зеница: Педагошки завод Зеница.
2. European Agency for Development in Special Needs Education (2012) *Profile of Inclusive Teachers*, Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education
3. *Evropska konvencija o ljudskim pravima i osnovnim slobodama* (1950) https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_BOS.pdf
4. Европска агенција за посебне потребе и инклузивно образовање (2018) *Доказ о вези између инклузивног образовања и социјалне инклузије: Коначни сажети извештај*. (С. Сумеонидоу, уред.). Оденсе, Данска.
5. Кафеџић, Л. (2015) *Стручно усавршавање наставника за одгојно -образовни рад у инклузивним одјељењима*, у Публикацији стручних радова и излагања са стручног симпозијума: Унапређење образовног система у области примјене инклузивних принципа подучавања; Сарајево: Save the Children.
6. *Конвенција о правима дјетета* (1989) https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2017/05/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta_full.pdf
7. Ласић, К. (2015) *Улоге наставника у традиционалној и квалитетној школи*, Путокази, III. (2) 101-110. http://putokazi.eu/?page_id=240
8. Министарство цивилних послова (2019) *Препоруке за инклузивно васпитање и образовање у Босни и Херцеговини* <http://mcp.gov.ba/Content/Read/obrazovanje-ro%C4%8Detna?lang=hr#displayed>
9. MyRight - Empowers people with disabilities (2019) *Квалитетно инклузивно образовање сада!*, Сарајево: MyRight - Empowers people with disabilities, http://www.myright.ba/uimages/Opsti20komentar20br20420na20clan202420Konvencije20o20pravima20osoba20s20invaliditetom20UN_april_2019.pdf
10. Невладина организација „Снажнији глас за дјецу“ (2018) *Алтернативни извештај о стању права дјетета у Босни и Херцеговини 2011 – 2018*. <http://snaznijiglaszadjecu.org/wp-content/uploads/2019/07/Alternativni-izvjestaj-BH-2018.pdf>
11. *The 2030 Agenda in Action – What does it mean?* <https://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/sustainable-development-goals/the-2030-agenda-in-action--what-does-it-mean-.html>
12. Удружење „ДУГА“, Јурчић, М., Куштрић, М. и Муњица, С. (н.д.) *Смјернице за примјену инклузивних пракси у настави*, Сарајево: Удружење „Друштво уједињених грађанских акција“.
13. *Универзална декларација о људским правима* (1948), http://www.arhivsa.ba/wordpress/?page_id=327
14. *Ustav Bosne i Hercegovine* http://www.ccbh.ba/public/down/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos.pdf
15. Фаркас, Е. (2014) *Концептуализовање инклузивног образовања и његово контекстуализовање у оквиру Мисије UNICEF-а*, UNICEF.
16. Церић, Х. (2004) *Дефинирање инклузивног образовања*, Наша школа, год. L, бр. 29, Сарајево.
17. *Циљеви одрживог развоја* https://www.ba.undp.org/content/bosnia_and_herzegovina/bs/home/sustainable-development-goals.html

5. ПРИЛОЗИ

ПРИЛОГ 1 – СМЈЕРНИЦЕ ЗА АНАЛИЗУ ПРОПИСА

Анализа треба обухватити сљедеће:

1. Оквирне законе на нивоу БиХ из области предшколског, основног и средњег образовања;
2. Законе и правилнике из области предшколског, основног и средњег образовања на нивоу Брчко дистрикта;
3. Законе и правилнике из области предшколског, основног и средњег образовања на нивоу Републике Српске;
4. Кантоналне законе и правилнике из области предшколског, основног и средњег образовања;
5. Стратегије из области предшколског, основног и средњег образовања на нивоу ентитета и кантона (гдје и које постоје).

Структура анализе прописа

1. Постоји ли дефиниција инклузије у анализираном документу? Навести у којем члану прописа и која је дефиниција.
2. Постоје ли наведене категорије дјеце према врсти и степену тешкоћа/инвалидитета, према припадности националним мањинама или по некој другој основи? Навести у којем члану прописа се наводе категорије и које категорије се наводе. Дијеле ли се дјеца према припадности различитим групама или се дијеле према термину „различитост“ без обзира по којој основи?
3. Постоје ли у анализираном пропису дефинисани ресурси потребни за спровођење инклузивног васпитања и образовања или важност развоја ресурса (услуга) који би омогућили инклузивно васпитање и образовање? Навести у којем члану прописа и садржај члана.
4. Јесу ли планови и програми који су описани у пропису дефинисани као флексибилни у односу на различите способности, потребе и интересе дјетета или се описују искључиво у односу на поједине категорије дјеце? Навести у којем члану и којим садржајем аргументујете налаз.
5. Постоји ли укљученост родитеља/породице и заједнице у предшколско, основно и средње образовање у смислу планирања, активног учешћа у спровођењу наставног плана и програма, партнерства, детекције ресурса у заједници и детекције ресурса за подршку у породици? Навести којим члановима прописа и којим садржајем тих чланова аргументујете налаз.
6. Постоји ли повезаност анализираног прописа са другим секторима и прописима? Навести чланове прописа и садржај којим аргументујете повезаност или навести описно аргументе уколико нема повезаности са другим секторима (социјална и здравствена заштита) и прописима (нпр. Закон о забрани дискриминације, УН Конвенције).
7. Постоји ли на нивоу прописа (правилника) дефинисан механизам размјене знања са другим васпитно-образовним установама у подручју инклузивне праксе? Навести чланове прописа и садржај који аргументује постојање механизма или описно аргументовати изостанак механизма (нпр. Правилником о васпитању и образовању не наводи се механизам размјене знања и добрих пракси са другим васпитно-образовним установама нити се прописује обавеза доношења писаних механизма...).

8. Постоји ли обавеза континуираног усавршавања запослених у васпитно-образовним установама, те посебно постоји ли обавеза стручног усавршавања запослених у подручју инклузије? Навести члан прописа и садржај из којег је видљива прописана обавеза стручног усавршавања генерално и стручног усавршавања у подручју инклузије.
9. Постоји ли прописана обавеза мултисекторске сарадње уколико је дјетету потребна подршка из више ресора (нпр. социјалне и здравствене заштите уз ресор образовања)? Навести члан прописа који прописује обавезу мултисекторске сарадње и садржај наведеног члана којим се аргументује наведено. Уколико изостаје прописана обавеза, потребно је описно аргументовати изостанак овог садржаја.
10. Постоји ли прописана обавеза сарадње у транзиционим периодима (нпр. из предшколског у основну школу)? Уколико постоји, навести чланове прописа и садржај тих чланова којима се аргументује, а уколико нема прописане обавезе потребно је укратко описно аргументовати.
11. Постоји ли у пропису дефинисана обавеза буџетирања активности које имају за циљ развој инклузије? Уколико постоји, навести чланове прописа и садржај тих чланова као аргументе, а уколико изостаје потребно је укратко описно аргументовати изостанак обавезе.

Након што се наведу све чињенице поткријепљене члановима и садржајем чланова прописа који се анализира, потребно је дати укратко осврт на анализирани пропис у виду закључка гдје се сумирају недостаци у односу на инклузивну праксу.

Садржај анализе прописа

1. Пуни назив прописа.
2. Извор у којем је пропис објављен (нпр. „Службене новине ФБиХ“ број: 82/2013).
3. Анализа кроз горе наведених десет питања.
4. Закључак о пропису у контексту инклузије.
5. Препоруке за унапређење прописа.

ПРИЛОГ 2 – ФОКУС-ГРУПНИ ИНТЕРВЈУ

ПИТАЊА ЗА ПОЛУСТРУКТУРИСАНИ ИНТЕРВЈУ

1. У којој мјери су актери укључени у израду законских и подзаконских аката едуковани о инклузији?
2. Постоји ли прописани ниво компетенција из подручја инклузије за чланове радне групе укључене у израду правних прописа?
3. Које је мјере потребно предузети како би израда и доношење аката била у складу са инклузивним начелима, односно како би прописана пракса била у складу са способностима, потребама и интересима сваког дјетета?
4. У којој су мјери актери из сектора васпитања и образовања упознати са законским прописима других сектора или другим законима, као нпр. Закон о забрани дискриминације и сл.?
5. У којој су мјери практичари у васпитно-образовним установама упознати са инклузивном праксом?
6. Постоје ли прописани програми стручног усавршавања у подручју инклузије за запослене у васпитно-образовним установама?
7. Постоји ли мултидисциплинарни приступ у планирању и спровођењу васпитно-образовног процеса?
8. На који начин васпитно-образовне установе укључују родитеље у инклузивно васпитање и образовање?
9. У којој мјери васпитно-образовне установе користе вањске стручне и материјалне ресурсе код планирања и спровођења инклузивне праксе?
10. Постоји ли на нивоу образовног сектора сарадња код прелаза на други ниво образовања (нпр. предшколско-основношколско, разредна-предметна настава, основно-средње образовање)? Јесу ли то системски прописане сарадње или зависе од ентузијазма стручњака у појединим васпитно-образовним установама?
11. У којој мјери су планови и програми диференцирани у односу на различите потребе, способности и интересе ученика?
12. У којој мјери су ученици активни креатори васпитно-образовног процеса?
 - а. Учествују ли ученици у креирању наставног плана и програма? Како?
 - б. Могу ли ученици учествовати у планирању метода и техника презентације наставних садржаја? Како?
 - в. Јесу ли ученици укључени у планирање провјере знања и на који начин?
 - г. Учествују ли ученици у праћењу и вредновању и на који начин?
13. У којој мјери је инклузивна пракса заступљена у буџету?
14. Што школа треба имати од материјалних и људских ресурса за успјешно спровођење инклузивне праксе?
15. Наведите и опишите примјер лоше праксе у контексту инклузије.
16. Наведите и опишите примјер добре инклузивне праксе.

АГЕНЦИЈА ЗА ПРЕДШКОЛСКО,
ОСНОВНО И СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ

Издавач

Агенција за предшколско, основно и средње образовање

За издавача

Маја Стојкић, директор Агенције за предшколско, основно и средње образовање

Лектура

Босиљка Спремо

ДТП

АПОСО